श्रीमन्महाराज संस्कृत महापाठशाला पत्रिका

त्रैमासिकी

सम्पुटम् ६]　　जुलै, अक्टोबर १९३०　　[सञ्चिके ३-४

सम्पादकः

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्. ए.,
श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः.

मैसूरु
राजकीय शाखामुद्रालये सम्मुद्रिता
१९३०

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका

विषयसूचना

संख्या विषयः—प्रबन्धारः पुटसंख्या

१. बोधायनामावास्यानिर्णयः—
विद्वांसः सिद्धान्तितम्मय्यशास्त्रिणः ... १०४

२. कुट्टाकारशिरोमणिः (अनुवृत्तः) महालक्ष्मीमुक्तावल्याख्यया स्वोपज्ञया टीकया संवलितः—
महाविद्वांसः करूरु शेषाचार्याः ... १११

३. अधर्ममोटनम्—
विद्यार्थी एच्. वि. नारायणः ११७

४. अङ्गत्वनिरुक्तिः—
विद्वांसः आरडिकुप्पं सुब्रह्मण्यशास्त्रिणः १२९

५. कुवलयानन्दपाठसंशोधनम्—
महाविद्वांसः क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः ... १४२

६. माहिषेयकृतं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्यम्—
विद्वांसः कृष्णघनपाठिनः १५०

७. गुरुशिष्यभावः—
धर्माधिकारिणः काशी शेषवेङ्कटाचलशास्त्रिणः ... १५४

८. कौण्डिन्यप्रहसनम्—
विद्यार्थी नारायणः ... १६८

९. प्रमोदसंवत्सरीयविद्वत्परीक्षासम्भावनाप्रकारः १६९

सम्पादकीयसमितिः

१. श्रीमन्तः वि. सुब्रह्मण्यार्याः, बि.ए., विश्रान्त मैसूरु विश्वविद्यालयाधिकारिणः (रेजिस्ट्रार्)

२. श्रीमन्तः अर्थशास्त्रविशारदाः विद्यालङ्काराः महामहोपाध्यायाः डाक्टर् आर्. शामशास्त्रिणः बि. ए., पिएच्.डि., एं.आर्.ए.एस्., विश्रान्त मैसूरु प्राच्यकोशागाराध्यक्षाः शासनविमर्शशाखाध्यक्षाश्च

३. श्रीमन्तः प्रोफेसर् डि. श्रीनिवासाचार्याः, एं.ए., मैसूरु महाराजाकलेज् संस्कृत प्रधानोपाध्यायाः

४. धर्माधिकारिणः महाविद्वांसः ब्र. श्री. काशी शेषवेंकटाचलशास्त्रिणः

५. महामहोपाध्यायाः पण्डितरत्नं ब्र. श्री. लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्याः, विश्रान्तमहापाठशालाविशिष्टाद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्याया

६. महामहोपाध्याया विद्यानिधयः धर्माधिकारिणः ब्र. श्री. विरूपाक्षशास्त्रिणः महापाठशालायामद्वैतवेदान्तप्रधानोपाध्यायाः

७. महाविद्वांसः ब्र. क. गोपालकृष्णशास्त्रिणः, महापाठशाला साहित्यप्रधानोपाध्यायाः

८. श्रीमन्तः एच्. योगनरसिंहार्याः, एं.ए. महापाठशालाध्यक्षाः (सम्पादकाश्च)

९. श्रीमन्तः एच्.एल् हरियप्पार्याः, एं.ए, महापाठशालोपाध्यायाः

विज्ञप्तिः

भो भो महाशयाः ! सहृदयाः ! सप्रश्रयमिदमिदानीं विज्ञापयामः–संस्कृतविद्याभिमानिनः पुरुषप्रवराः यं कंचन विषयमधिकृत्य संस्कृतभाषामयं अनतिसंक्षिप्तविस्तरं उपक्रमोपसंहारपरिकर्मितं कस्याप्यनुद्वेगकरं अचर्चितपूर्वं कालदेशदशानुगुणं प्रपञ्चोपकारकरं धर्माद्यविरुद्धं "जीर्णमङ्गे सुभाषितम्" इति निर्वेदस्य "वीरा वाचैव केवलम्" इत्यपवादस्य वा प्रशमकरं प्रस्पष्टमुखविलासमुपन्यासं विलिख्य यदि प्रेषयेयुर्महान्तः, तेभ्यो महद्भ्यः समर्प्य अनन्तान् धन्यवादान् पत्रिकायामस्यां तमुपन्यासं पारयामः प्रकाशयितुम् ॥

यदीच्छति वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
परापवादसस्येभ्यो गाश्चरन्तीर्निवारयेत् ॥
न हीदृशं संवननं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
दया मैत्री च भूतेषु दानं च मधुरा च वाक् ॥

संपादकस्य.

मूल्यप्रकारः

१. अस्याः पत्रिकायाः वार्षिकं अग्रिमं मूल्यं सार्धैकरूप्यकं प्रापणव्ययपृथक्कृतम्. (भारतमण्डले.)
२. विद्यार्थिनां पुनः एकरूप्यकम्. प्रापणव्ययपृथक्कृतम्.
३. विभिन्नदेशे सपादरूप्यद्वयम् (*3s.*) प्रापणभृतिः पृथक्.

पत्रिकाप्राप्तिस्थानम्,

एच्. योगनरसिंहार्यः, एम्.ए.,

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालाध्यक्षः, मैसूरु.

मञ्जु-भाषिणी ।

इयमेकैव जगति संस्कृतभाषामयी साप्ताहिकी वृत्तान्तिपत्रिका । संस्कृत-भाषा–ग्रन्थ प्रकाशकानां अनुत्तमं विज्ञापनसाधनम् । **सर्वदेशेषु प्रचलति ॥**

भारत ब्रह्मदेश लङ्का वासिभिर्देयं वार्षिकं मूल्यम्—३-०-०
अन्यदेशीयैर्देयम्मूल्यं ६ षिलिंग्स ॥

मैनेजर—मञ्जुभाषिणी.
CONJEEVERAM, (Madras.)

॥ श्रीः ॥

श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालापत्रिका.

प्रतिमासत्रयं प्रकटीक्रियमाणा.

" कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः "
(ईशोपानिषत्)

सम्पुटम् ६]   जुलै-अक्टोबर्-१९३०   [सञ्चिका ३-४

सुधासारासारादपि बहुळसारा कुवलया-
वलीदामश्यामा शुभविभवसामस्त्यजननी ।
मम श्रेयो भूयो वितरतु सुधासिन्धुदुहितुः
कृपा तुङ्गापाङ्गोल्लसदसमशृङ्गारलहरी ॥

अत्यद्भुतानामनभिज्ञगोष्ठ्यामस्ति प्रशस्तिर्न कवीन्द्रवाचाम् ।
मण्डूकसङ्घे मधुराऽपि सा किं मयूरगीतिर्बहुमानमेति ॥

त्रयीयुवतिसीमन्तसीमासिन्दूरबन्धवः ।
संसाराब्धिं पिबेयुर्वः कंसारेः पादपांसवः ॥

तनीयांसं पांसुं तव चरणपङ्केरुहभवं
विरिञ्चिः संचिन्वन्विरचयति लोकानविकलम् ।
वहत्येनं शौरिः कथमपि सहस्रेण शिरसां
हरः संक्षुद्यैनं भजति भसितोद्धूलनविधिं ॥

श्रीः

बोधायनामावास्यानिर्णयः

ज्ञानानन्दमयं देवं निर्मलस्फटिकाकृतिं ।
आधारं सर्वविद्यानां हयग्रीवमुपास्महे ॥
यत्कृपालेशसंपातादुदेति ज्ञानभास्करः ।
रामस्य तत्पदद्वंद्वं नौमि जाड्यनिवृत्तये ॥

स्मृतिमुक्ताफले । दर्शश्राद्धकालः । पार्वणत्वात्तस्य कर्मकालत्वमपराह्णस्य । कुतपस्य प्रारम्भकात्वमित्येतदाब्दिकानिर्णये प्रपञ्चितं । तथा सत्यपराण्हस्य मुख्यकर्मकालत्वात्पूर्वेद्युरेव वाऽपरेद्युरेव वाऽपराण्हव्यापिन्यमावास्या गृहीतव्या । पूर्वेद्युरेवापराण्हव्याप्तौ जाबालिः—

पूर्वाह्णे चेदमावास्या नापराह्णे भवेद्यदि ।
भूतविद्धैव सा ग्राह्या पितृकार्येषु सर्वदा ॥

इति । प्रतिपदि पूर्वाह्णे भवेच्चेदपराण्हे यदि न भवेदित्यर्थः ॥
तथा—

प्रदिपद्यमावास्या पूर्वाह्णव्यापिनी यदि ।
भूतविद्धैव सा ग्राह्या पित्र्ये कर्मणि सर्वदा ॥ इति ।

हारीतोपि—

यस्यां संध्यागतस्सोमो मृणाळ इव दृश्यते ।
अपराण्हे तदा तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवं ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः—

यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । इति ।

यत्तु काष्र्णाजिनिनोक्तं—

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा ।

श्राद्धकर्मणि ये कुर्युस्तेषामायुः प्रहीयते ॥

इत्यादिभिः भूतविद्धाप्राशस्त्यभूतविद्धानिषेधप्रतिपादकवचनानां परस्परविरोधेन दर्शस्यापराण्हव्याप्तेः कर्मकालत्वाच्च मुख्यत्वेन, अपराह्णव्यापिनी मुख्येति निबन्धनकारैर्निर्णीयते ॥

तुल्यबलविरोधे विकल्प इतिगौतमसूत्रोक्तन्यायेन भूतविद्धाप्राशस्त्यबोधकवचनानां बोधायनकात्यायनपरत्वं, भूतविद्धानिषेधबोधकवचनानामापस्तम्बादिविषयकत्वं च निर्णीयते ।

तथा च हारीतः—

अपराह्णः पितॄणां तु या पराह्णानुयायिनी ।

सा ग्राह्या पितृकार्ये तु न पूर्वास्तानुयायिनी ॥

अस्तमयकालव्यापिनी पूर्वा न ग्राह्येत्यर्थः उभयत्रापराह्णव्यापित्वं द्वेधा भिध्यते । एकदेशेन कात्स्न्र्येन चेति । एकदेशव्याप्तिश्च द्वेधा भिध्यते । वैषम्येण साम्येन चेति । तत्र वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ महत्त्वेन निर्णयः ।

अपराण्हद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

तत्राल्पत्वमहत्वाभ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ॥

इतिस्मरणान्महत्येव ग्राह्येत्यभिप्रायः । तथा च शिवराघवसंवादे—अल्पापराह्णे त्याज्यामा ग्राह्या स्यादधिका भवेदिति । सामान्येनोभयत्रैक देशव्याप्तिस्तत्तिथिगतैर्वृद्धिक्षयसाम्यैस्त्रिधा भिद्यते । अत्रखर्वादिशास्त्रेणनिर्णयः । शिवराघवसंवादे स एवार्थो दर्शितः ॥

अमावास्या तु या हि स्यादपराण्हद्वये समा ।

क्षये पूर्वाऽपरावृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—

तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्मता ।

साम्येपि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ इति ।

चतुर्दशीमिश्रा सिनीवाली प्रतिपन्मिश्रा कुहूः । तथा च व्यासः—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कूहूर्मता । इति ।

नारदोपि—

अपराण्हद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् ।

क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ साम्ये तथेत्तरा ॥ इति ।

कात्स्न्र्येनोभयत्रापराह्णव्याप्तावपि तिथिवृद्धौ कुहूरेव ग्राह्या । इत्यादिभिरपराण्हव्याप्तेर्मुख्यता । दिनद्वयेऽपराण्हे समव्याप्तौ तिथिक्षये पूर्वा तिथिवृद्धौ साम्ये वा परतिथेः ग्राह्यता च प्रतिपादिता भवति । अत्र पूर्वोक्तापराण्हव्याप्तेः प्राशस्त्यप्रतिपादकवचनानि बोधायनकात्यायन-भिन्नपराणीति कैश्चिदुच्यते । तस्योपोद्बलकवचनं यथा । लोगाक्षिः—

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्माणि ।

स्त्रीशूद्रैश्च कुहूर्ज्ञेया तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥ इति ।

एतद्वचनं परदिने अपराण्हव्याप्याधिक्याभावे तिथिक्षये च । प्रतिपादि चन्द्रदर्शने वा बोधायनीयानां सिनीवालीग्रहणं बोधयति । न तु कुहू-ग्रहणं निषेधति कदाचित् कुहूग्रहणस्य बोधायनस्याप्यभिमत्वात् । तथा हि बोधायनः—

मध्यान्हात्परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्तते ।

सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्ये तु निष्फला ॥ इति ।

बृहस्पतिरपि—

मध्यान्हाद्यात्वमावस्या परस्तात्संप्रवर्तते ।

भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत् ॥ इति ।

अत्र मध्यान्हादूर्ध्वमपराण्हमतिक्रम्य परस्तादमावास्या प्रवर्तत इति व्याख्येयम् । तदेतद्वचनद्वयं अपरेद्युरेवाऽपराण्हव्याप्तौ योजनीयं ।

तथा च हारीतः—

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा ।
पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकी ॥

इत्यादिभिरपराण्हव्याप्तेर्मुख्यत्वं । बोधायनादिभिरप्यङ्गीकृतम् । सर्वमेतत्संगृहीतं कालनिर्णये—

श्राद्धेऽपराण्हकालीनो दर्श आब्दिकवन्मतः ।
दिनद्वयेप्येकदेशवृत्तौ ग्राह्यो महत्त्वतः ॥
तुल्यत्वं चेदेकदेशे क्षये पूर्वोन्यथोत्तरः ।
कृत्स्नव्याप्तौ द्वयोरन्होरुत्तरस्तिथिवृद्धितः ॥

दैवज्ञविलासे—

भूतेषु त्रिंशद्घटिका अमावास्या तु क्षीणतः ।
प्रतिपच्चन्द्रदर्शे तु हव्यं कव्यं चतुर्दशी ॥ १ ॥
चतुर्दश्यां चतुर्यामे चतुस्त्रिघटिका यदि ।
अमा च विद्यते तत्र श्राद्धं वाजसनेयिनां ॥२ ॥
भास्करास्तमयात्पूर्वं द्वितीया संप्रवर्तते ।
दर्शश्राद्धं भूतदिने कुर्याद्वाजसनेयिनां ॥ ३ ॥

बोधायनस्मृतौ—

यथा चतुर्दशी यामतुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या ह्रीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् ॥

इत्यादिना तिथिह्रासे प्रतिपदि चन्द्रदर्शने वा सिनीवाली ग्राह्या तिथिवृद्धौ प्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावे च कुहूरेव ग्राह्या बोधायनादिभिरिति बोधायनवाक्यादेवावगम्यते । तिथिक्षये तु भूतविद्धैव ग्राह्या सिनीवाली प्राशस्त्यात् बोधायनस्य । चतुर्दश्यां चन्द्रदर्शनसम्भवात् ॥

चन्द्रक्षयकालश्चोक्तः कात्यायनेन—

अष्टमेंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावास्याष्टमांशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥ इति ।

चतुर्दश्यष्टमांशकालपर्यंतं चन्द्रस्य दर्शनीयत्वासिद्धया—

पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥ इति ।

अत्रनातिसन्ध्यासमीपत इति सायंकालस्य निषेधादपराण्हः कर्मकाल इति निर्णये व्याख्यातम् । अनेन तिथिक्षयवशात् परेन्हि दर्शस्यापराण्हव्याप्त्यभावे पूर्वेद्युरप्यपराण्हमतिक्रम्य दर्शप्राप्तौ नातिसन्ध्यासमीपत इतिवचनबलाच्चतुर्दश्या अपराण्हे दर्शश्राद्धं कुर्यादित्युक्तं भवति। न तु परेद्युः कात्स्न्येनापराण्हव्याप्तावपि पूर्वेद्युरपराण्हव्याप्त्यभावेऽपि सिनीवालीप्राशस्त्यात्पूर्वेद्युरेव कर्तव्यत्वनियमः । यत्तु उत्तरमासि शुक्लपञ्चम्या अर्वाक्तिथिक्षयसम्भवे चतुर्दश्यामपराण्ह एव द्धर्शश्राद्धं कर्तव्यमिति सांप्रदायिका वदन्ति । तथा कुत्रापि वचनासम्भवाच्छंकनीयम् । तथा वचनसत्वेपि—नववृद्धिर्दशक्षय इति दृग्गणितपक्षे नवघटिकावृद्धिर्दशघटिकाक्षयपक्षमाश्रित्य उक्तं भवतीति मन्तव्यं । बाणवृद्धीरसः क्षय इति पक्षे तु शुक्लप्रतिपदि चन्द्रदर्शनासम्भवे पञ्चम्याअर्वाक्तिथिक्षयः न सम्भवति। (त्रयोविंशद्घटिकाधिकाहःप्रमाणयुक्तदेशेषु सम्भवकदाचित्)। अतः प्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावे दर्शस्यापराण्हे कात्स्न्येन व्याप्तौ तद्विहाय अपराण्हे दर्शव्याप्त्यभवचतुर्दशीग्रहणं न युक्तं । अत्र अमावास्याष्टमांशे तु पुनः किल भवेदणुरिति कात्यायनवचनस्य—अमावास्याष्टमांशे-चन्द्रः अणुरूपो भवतीत्यर्थं परिकल्प्य दर्शप्रतिपत्सन्धिदिने चन्द्रदर्शनमाशङ्कय चतुर्दश्यामेव दर्शश्राद्धं केचन कुर्वन्ति । तदसङ्गतं ज्योतिश्शास्त्राविरोधात् । तथा च सूर्यसिद्धान्ते—

उदयास्तविधेः प्राग्वत्कर्तव्यश्शीतगोरपि ।
भागैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यतां ॥

कामदोग्ध्रीव्याख्या—शीतगोश्चन्द्रस्यापि उदयास्तविधिः उदयविधिरस्तविधिश्च प्राग्वत् । पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तव्यः । द्वादशभिर्भागैरविचन्द्रान्तरकालांशैर्द्वादशभिः पश्चाद्दृश्यो भवेत् । तैरेवद्वादशभिः प्रागदृश्यतां याति । द्वादशभागैरवितोन्यूनोचन्द्रस्यास्तमयः । सच कृष्णचतुर्दश्यन्ते । रवेर्द्वादशभागैरधिकधिषण्यश्चन्द्रस्योदयः । पश्चादुदयः । स च शुक्लप्रतिपदन्ते । तथा च वृद्धवासिष्टः—

आसितचतुर्दश्यन्ते प्रतिमासं चास्तमेति तुहिनकरः ।
सततं दर्शस्यान्ते तुलितोराश्यादिभिर्नियतं ॥
विमलः प्रतिपद्यन्तेऽप्युदयं याति प्रभाकरान्मुक्तः ।
द्वादशभागविवृद्ध्या तिथयश्चन्द्राश्च संभृताः ॥ इति ।

किञ्च ज्योतिस्सिद्धान्तसंग्रहे—

उदयास्तक्रमः प्राग्वत्कार्यश्चन्द्रमसस्तथा ।
अंशैर्द्वादशभिःपश्चाद्दृश्यः प्राग्यात्यदृश्यतां ॥

इत्यादिभिः कृष्णचतुर्दश्यन्ते चन्द्रस्यादृश्यत्वं दर्शान्ते राश्यादिभिस्सूर्यसमत्वाद्गाढास्तत्वम् । प्रतिपदन्ते पश्चिमदिशि दृश्यत्वं च प्रतिपादितम् । तथेदानीमपि प्रत्यक्षसिद्धं वर्तते । एवं सति दर्शस्यान्ते चन्द्रस्याणुरूपत्वकथनं सर्वथाप्यनुपपन्नं । यथा सा दृष्टेंदुस्सिनीवाली सा नष्टेंदुकला कुहूः उदये चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सिनीवाली । उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला कुहूरिति । प्रतिपत्पर्वसन्धिादिनस्य नष्टेंदुकलात्वप्रतिपादनवैय्यर्थ्याच्च । अतः अमावास्याष्टमांशे तु पुनःकिल भवेदणुरिति निर्णयसिन्धुस्थितकात्यायनवचनार्थस्यासमञ्जसत्वात् । पुनःकिल भवेदणुरिति पाठः प्रामादिक एव । अत एव वैद्यनाथदीक्षितैरिदं वचनं प्रकारान्तरेण

पठितम् । तद्यथा अमावास्याष्टमांशे च पुनः कीलो भवेदणुरिति । अस्यार्थः—चतुर्दश्यष्टमांशे चन्द्रः क्षीणो भवति । किञ्च अमावास्याष्टमांशे पुनः—अष्टमांशे तु—अणुः गाढास्तत्वेन कलाहैन्यादणुकल्पः अदृश्यस्सन् इत्यर्थः । कीलो भवेत् । सूर्येण सह संलग्नो भवेदित्यभिप्रायः । अयमेव पाठसाधुः । अन्यथा प्रतिपत्पर्वसन्धौ पुनः चन्द्रस्याणुरूपत्वांगीकारे सन्धिदिने बोधायनीयैर्दर्शश्राद्धं कदापि न कर्तव्यमित्युक्तं भवति । अयमभिप्रायश्शिष्टाचारविरुद्धश्च । यथा चतुर्दशीघटिकाः ३४ दर्शघटिकाः ३५ प्रतिपत् ३७ द्वितीया ४० एवंस्थितिसमये सर्वैरपि सन्धिदिने दर्शश्राद्धमनुष्ठीयते । तदा बोधायनसूत्रावलंबिनामन्येषां च समानं भवति दर्शश्राद्धं—तस्मात्सिद्धान्तशास्त्रस्य सूर्यांशपुरुषद्वाराभिव्यक्तसौरोपनिषत्वाद्भ्रमप्रमादादिदोषशून्यसौरोपनिषदनुरोधेनैव कात्यायनऋषिवाक्यस्य तात्पर्यं कल्पनीयम् । एवं च दर्शस्य दिनद्वये अपराह्णे कार्त्स्न्येन व्याप्तावपि तिथिवृद्ध्या परैव । एकदेशेन समव्याप्तौ तिथिवृद्धौ परा । तिथिक्षये पूर्वा । प्रतिपदि सूर्यास्तात्पूर्वं द्वितीयातिथिप्राप्तौ तस्मिन् दिने चन्द्रदर्शनं भवति । प्रतिपदि चन्द्रदर्शने भूतविद्धोपि दर्शो बोधायनीयैर्ग्राह्यः । प्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावे तिथिवृद्धौ अपराह्णव्यापिनि दर्श एव । दर्शश्राद्धानुष्ठानं बोधायनीयानामपि युक्तमिति स्मृतिकर्तॄणां निबन्धनकाराणामभिप्राय इति विरम्यते । स्वालित्यादिदोषः क्षन्तव्य इत्यभ्यर्थयते ॥

सिद्धान्ती तम्मय्यशास्त्री.

कुट्टाकारशिरोमणिः

अथ निरग्रपरिच्छेदो द्वितीयः

अथ निरग्रपरिच्छेदो व्याख्यायते । तत्रादौ निरग्रविषयं प्रश्न-मार्यया प्रकटयति—

हारकभाज्यक्षेपैरुद्दिष्टैर्गुणफले य आख्याति ।
स निरग्रविदां श्रेष्ठो दैवज्ञानां महीतले भवति ॥ १ ॥

य उद्दिष्टैर्भागहारकभाज्यक्षेपैर्गुणफले आख्याति, स महीतले निरग्रविद-दैवज्ञानं मध्ये श्रेष्ठो भवति । तत्रेदं प्रश्नशरीरम् । उद्दिष्टोऽयं भाज्यराशिः केन गुणकारेण गुणितः, उद्दिष्टेनानेन सङ्ख्यान्तरेण वियुक्तः संयुक्तो वोऽद्दिष्टेनानेन भागहारेण विभक्तः शुद्ध्येत्तादृशः को वाऽत्र गुणकारः, किं वा फलमिति । एतच्चोऽत्तरत्रोदाहरणेन व्यक्तीभाविष्यति अथ तत्प्रश्नभङ्गायाऽर्यामाह—

कुट्टकसूत्रद्वितयं संयोज्य निरग्रकुट्टपद्धत्याम् ।
तत्रत्यैः कर्मचयैर्विद्वान्विदधीत गुणकफले ॥ २ ॥

अत्र विद्वच्छब्देन तान्त्रिक उच्यते । कुट्टकसूत्रद्वितयं पूर्वलिखितं कुट्टाकारयुग्मविषयमार्यभटीयस्थमधिकाग्राद्यार्यासूत्रयुगलं निरग्रकुट्टपद्धत्य-निरग्रकुट्टाकारमार्गे संयोज्य सम्यग्योजयित्वा तत्रत्यैः निरग्रकुट्टाकारां गणितसंबन्धिभिः कर्मचयैः कर्मसमूहैः गुणकफले गुणकश्च फलं च गुणकफले तेऽत्र विदधीत कुर्यात् । अत्र यद्यपि सर्वं सूत्रद्वयं नोपयुज्यते तथाऽपि प्राचुर्यात्तदनादृत्य कुट्टकसूत्रद्वितयमित्युक्तमित्यव गन्तव्यम् । अथाऽधिकाग्रादिसूत्रे प्रस्तुतप्रश्नभङ्गार्थं निरग्रमधिकृत्य व्याक्रियते । आधिकाग्रभागहारम्—अत्राग्रशब्देन सङ्ख्याऽभिधीयते । भागहारशब्देन चाऽत्र भागहारभाज्यराश्योः परस्परं भाजकत्वात्त द्वावपि गृह्येते । अत्र ग्रहैकत्ववदेकत्वमविक्षतम् । अतोऽयमर्थः

सम्पन्नः। अधिकसङ्ख्याकौ हरभाज्यराशी इति। ऊनाग्रभागहारेण छिन्द्यात्। अत्राप्यग्रशब्दः सङ्ख्यावाचकः। ऊनसङ्ख्येन भागहारेण विभजेत्। अपवर्तकेन सम्भवे सत्यपवर्तयेदित्यर्थः। अथायमपवर्तको ज्ञायते। तदाऽनयनमन्यत्रोक्तम्—

"विभजेत हरविभाज्यौ परस्परं यावदेति संशुद्धिम्।
एकस्थयोस्तदपरश्छेदो हरभाज्ययोर्भवति॥" इति।

अत्र छेदशब्दोऽपवर्तकपर्यायः। इह येनाऽपवर्तकेन हरभाज्यावपवर्त्येते, तेन ऋणात्मकस्य वा धनात्मकस्य वा क्षेपस्यापवर्तनमप्यर्थसिद्ध-मिति कण्ठोक्तम्। यत्र हरभाज्ययोरपवर्तनमप्यास्ति क्षेपस्य तु तन्नास्ति तदुदाहरणं खिलं विद्यात्। उक्तं च—

"भाज्यहरप्रक्षेपान्सदृशच्छेदेन संभवे छिन्द्यात्।
स तु चेद्विभाज्यहरयोश्छेदो न क्षेपकस्य च खिलं तत्॥"

इति। एवमुदाहरणस्यादौ सम्यगखिलत्वं विज्ञायाऽपवर्तनस्य सम्भवे सति हरभाज्यक्षेपानपवर्तयेत्। अत्रेदमनुसंधेयम्। अपवर्तनेऽप्यनप-वर्तनेपि भाजकादूनेऽधिकेऽप्यविशेषेण सर्वदा भाज्यराशेरधो भाजक-राशिं विन्यसेदिति। शेषपरस्परभक्तं मतिगुणमित्येतद्द्वयमपि भाज्ये भागहारादूने सति पूर्ववत्। अधिके तु विषमायां फलपङ्क्तौ सत्यामस्य मतिः कल्प्या। अत्रापि मतिकल्पनायामेवमालापः। अयमुपरिराशिः केन गुणित उद्दिष्टेन सङ्ख्याविशेषेण युक्तौ वियुक्तो वा अनेन स्वाधोराशिना शुद्ध्यतीऽत्यग्रान्तरे क्षिप्रम्। अत्राप्यग्रशब्दः सङ्ख्या-वचनः। अन्तरशब्दो विशेषवचनः विवरवचनः। अत्र मतिगुणितं प्रकरणं तदुद्दिष्टे धनात्मके रूपात्मके सङ्ख्याविशेषे क्षिप्तं कार्यम्। एतदुपलक्षणं, तदृणक्षेपेण शोध्यमित्यस्य। अध उपरि गुणितम-न्त्ययुगितिवल्ल्युपसंहारः पूर्ववत्। ऊनाग्रच्छेदभाजिते शेषम्। अत्रा-

प्यग्रशब्देन सङ्ख्योऽच्यते । छेदशब्देन पूर्ववद्धरभाज्यौ च विधीयेते । शेषस्य चैकत्वमविवक्षितम् । सम्भवे सत्यूनसंख्याभ्यामपवर्तिताभ्यां हर भाज्याभ्यां क्रमादुपर्यधोराश्योर्विभक्तयोः शेषे कुट्टाकारफले भवतः । अन्विष्यमाणः प्रत्यासन्नो गुणकारस्तत्र फलं च लब्धं भवतीत्यर्थः । अत्र भज्ये भागहारादाधिके सति त्वपवर्तिताभ्यां हरभाज्याभ्यां क्रमादधउपरिराश्योर्विभक्तयोः शेषे गुणफले भवतः । अधिकाग्र-च्छेदगुणमित्याद्यत्र नोऽपयुज्यते । अत्राऽयं संग्रहश्लोकः—

कुट्टाकारे निरग्रे समधिकवपुषि छेदतो भाज्यराशौ
लब्धे युग्मे मतिः स्यादुपरि फलमधोवर्धकस्स्याद्विहीने ॥
युग्मे लब्धे मतिः स्यादुपरि तु गुणकोऽधः फलंस्याद्दृढेन
च्छेदेनाप्ते गुणेस्मिन् गुणक इह फले भाज्यभक्ते फलं स्यान् ॥७॥

इति । अस्यार्थः—

निरग्रकुट्टाकारे भाज्यराशौ भागहारादधिके सति तत्र शेषपरस्पर-भक्तमिति लब्धानां फलानां पङ्क्तौ विषमायां सत्यां मतिः कल्प्या। तदा तत्र वल्ल्युपसंहारे कृतेऽधोराशिर्गुणकः । उपरिराशिः फलम् । अथ भाज्ये छेदादूने सति तत्र फलपङ्क्त्यां समायां मतिः कल्प्या । तदोऽपरिराशिर्गुणः अधोराशिः फलम् । अत्रोऽभयत्र सति सम्भवे गुणेपवर्तितेन भाज्येन विभक्ते शेषं फलं भवतीति । इदं सर्व-मुदादरणेन व्यक्तीभविष्यति । अत्रेदमनुसन्धेयम् । भाज्ये भाग-हारादूनेधिके च यत्र शेषपरस्परभक्तमित्यत्र फलपङ्क्तिरेका भवति, तदा शेषयोश्चैकः शुद्ध्यति । भाज्ये भागहारादूने सत्येव शेषपर-स्परभक्तमित्यत्र फलपङ्क्ती द्वे भवतः, तदा शेषयोरप्येकः शुद्ध्यति । तत्रोऽभयत्राऽदावेव प्रत्यासन्नां मतिं कृत्वा तया भाज्यं गुणयित्वा स्वाधःस्थेन छेदेन विभजेत् । लब्धं फलं भवति । मतिरेव गुणः ।

अथ खिलविषय उदाहियते ॥

उद्देशकः—

“खाब्ध्यग्नयो हताः केन
युताःपञ्चभिराहृताः ।
पूर्णार्थमार्गणैः शुद्धाः
शीघ्रं गुणफले वद ॥” इति ॥ ८ ॥

अत्र भाज्यः खवेदराम(३४०)सङ्ख्यः । छेदोत्र खभूतशर(५५०) सङ्ख्यः । धनक्षेपः शर(५) सङ्ख्यः । एषु भाज्यभाजकयोः परस्पर-भक्तयोः शेषो दिक्(१०) सङ्ख्यः । अयमनयोर्हरभाज्ययोरपवर्तकः । क्षेपस्त्वनेन भक्तो न शुध्यति । तस्मादुद्दिष्टादाहरणं खिलमितिवक्त-व्यम् । अत्र भाज्ये भागहारादूने तत्रैवाऽनपवर्तनविषय उदाहियते ।

उद्देशकः—

“चन्द्रेशाः (११)केन गुणिताः
रूपयुक्ता द्विरवाग्निभिः(३०२ ।
भक्ताः शुद्धा गुणफले
ब्रूहि तूर्णं निरग्रवित् ॥” इति ॥ ९ ॥

अत्राऽपवर्त्रनं नास्ति भाज्योऽपि भाजकाद्धीनः । अतस्तत्रोक्तप्र-क्रिययाऽनीतः प्रत्यासन्नो गुणः शरधृति(१८५)सङ्ख्यः । तत्रागतं फलं गजतर्क(६८)सङ्ख्यम् । अथैवमागतयारनेयोर्गुणफलयोः क्रमादेक-द्वित्र्यादिसंख्यागुणितौ हरभाज्यौ क्षिप्त्वा गुणफलसहस्रमानयेत् । तद्यथा—पूर्वमागते शरधृति(१८५)सङ्ख्ये गुणके रूपगुणे द्विखाग्नि (३०२)सङ्ख्ये भाजके क्षिप्ते मुनिवसुकृत(४८७)सङ्ख्याको गुणो भवति । एवं पूर्वमागते गजतर्क(६८)सङ्ख्ये फले रूपगुणे चन्द्ररुद्र (१११)सङ्ख्ये भाज्ये दत्ते नवात्यष्टि(१७९)सङ्ख्यमन्यत्फलं भवति ।

एवमन्यान्यपि गुणफलान्यानयेत्। अथाऽत्रैव क्षेपमृणं परिकल्प्योऽदाह्रियते।

उद्देशकः—

चन्द्रेशाः केन गुणिताः
रूपहीना द्विरवाग्निभिः।
भक्ताः शुद्धा गुणफले
ब्रूहि तूर्णं निरग्रवित्॥ इति ॥ १० ॥

अत्रोक्तवदानीतो गुणो मुनिरुद्र(११७)सङ्ख्यः। फलं रामवेद(४३) सङ्ख्यम्। अथाऽनयोर्गुणफलयोः क्रमादेकद्वित्र्यादीष्टसङ्ख्यागुणितौ हरभाज्यौ क्षिप्त्वा गुणफलसहस्रमानयेत्। अथाऽत्रापवर्तनविषयउदाह्रियते।

उद्देशकः—

खाब्ध्यग्नयो हताः केन
युता दशभिराहृताः।
पूर्णार्थमार्गणैः शुद्धाः
शीघ्रं गुणफले वद॥ इति ॥ ११ ॥

अत्र भाज्यभाजकयोः परस्परभक्तयोः शेषो दिक्(१०) सङ्ख्यः। अयमत्रापवर्तकः! अनेन हरभाज्यक्षेपानपवर्त्योक्तवदानीतो गुणः प्रकृति(२१)सङ्ख्यः। फलं त्रयोदशसङ्ख्यम्। अथाऽनयोः क्रमादिष्टसङ्ख्यागुणितावपवर्तितौ हरभाज्यौ क्षिप्त्वा गुणफलशतमानयेत्। अथात्र क्षेपमृणं परिकल्प्योदाह्रियते।

उद्देशकः—

खाब्ध्यग्नयो हताः केन
हीना दशभिराहृताः।

पूर्णार्थमार्गणैः शुद्धाः
शीघ्रं गुणफले वद ॥ इति ॥ १२ ॥

अत्रोक्तवदानीतो गुणो वेदाग्निसङ्ख्यः । फलं प्रकृतिसङ्ख्यम् । अथानयोः क्रमादिष्टगुणापवर्तितौ हरभाज्यौ दत्वा गुणफलशतमानयेत् । अथ भाज्ये भाजकादधिके तत्राप्यनपवर्तनविषय उदाह्रियते ।

उद्देशकः—

द्विखाग्नयो हताः केन
रूपयुक्ता हरेन्दुभिः ।
भक्ताः शुद्धा गुणफले
ब्रूहि तूर्णं निरग्रवित् ॥ इति ॥ १३ ॥

अत्रोक्तप्रक्रिययाऽनीतो गुणो रामवेदसङ्ख्यः । फलं मुनिरुद्रसङ्ख्यम् । अथैतयोः क्रमादिष्टगुणौ हरभाज्यौ क्षिप्त्वा गुणफलशतमानयेत् । अथात्र क्षेपमृणं परिकल्प्योदाह्रियते ।

उद्देशकः—

द्विखाग्नयो हताः केन
रूपहीना हरेन्दुभिः ।
भक्ताः शुद्धा गुणफले
ब्रूहि तूर्णं निरग्रवित् ॥ इति ॥ १४ ॥

अत्रागतो गुणो गजतर्कसङ्ख्यः फलं शरधृतिसङ्ख्यम् । अथानयोः क्रमादिष्टगुणौ हरभाज्यौ क्षिप्त्वा गुणफलसहस्रमानयेत् । अथात्राऽपवर्तनविषय उदाह्रियते ।

(अनुवर्तते)

करूरुशेषाचार्यः.

अधर्ममोटनम्[1]

कान्ताकान्तिविलक्षणा त्रिनयना मत्तेभचर्मावृता
तारानाथकृतास्पदा परिवृता व्यालैर्विभूत्याश्रिता ।
लग्ना पृष्ठतले जरद्वृषपतेर्भूतैस्समास्कन्दिता
साऽस्मान्पातु जगत्रयैकजननी कस्यापि दिव्या तनुः ॥ १ ॥

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः—(समन्तादवलोक्य सहर्षं) आः! फलितोऽस्मासु महादेवप्रसादः । यद्गैर्वाण्या वाण्यापि विरचितं रूपकं विलोकयितुमियान् जनसंमर्दः । अलं विलम्बेन । न युक्तं प्रतिपालयत्सु महाजनेषु वृथा कालयापनं यावत्प्रियवयस्यं तानपद्दुं शब्दापयामि ॥

(नैपथ्याभिमुखं विलोक्य)

भाव! भाव! इतस्तावत् । (प्रविश्य पारिपार्श्वकः)

पारि.— अयमागतोस्मि ।

सूत्र.—भाव! राजाधिराजस्य कृष्णभूपतेर्जन्मोत्सवमाचारितुमागतास्सर्वेऽपि पण्डिप्रकाण्डाः । तन्नारायणाख्येन छात्रेण विरचितं अधर्ममोटनं नामप्रहसनमभिनीय तोषयितुमिच्छामि । तत्सहायीभवितुमर्हति भावः ।

---

[1] महापाठशालाछात्रेण नारायणाख्येन विरचितमिदं प्रहसनं श्रीकृष्णसार्वभौमस्य जन्मोत्सवसमारम्भे (7–6–30) तमे दिवसे महापाठशालायां छात्रैरभिनीतं अमन्दमानन्दमजनयत्प्रेक्षकाणामित्यवधेयम्. (सं.)

पारि.—अनुगृहीतोस्म्यनेन प्रणयेन । तथापि वयस्य नीचपात्रप्रायेण प्रहसनेन कथं पण्डितास्तुष्यन्तीति महान्मे संशयो जातः ।

सूत्र.—भाव नात्र सन्देहावकाशः पश्य—

आनन्दकाले महतां मनोऽपि
क्षुद्रेषु हास्येषु न मोदते न ।
यथा रसज्ञा मधुरैः पदार्थैः
सन्तोषिता वाञ्छति चिञ्चिकान्नं ॥ २ ॥

पारिपार्श्वकः—एवमेतत् (सूत्रधारमुखं निपुणं विलोक्य सहासं) वयस्य कुतस्त्वं लम्बश्मश्रुर्भूत्वापि न मुण्डितः । अप्याचिराद्द्रक्ष्यसि पुत्रोत्सवं ।

सूत्र.—कुतो मे तादृशं सौभाग्यं । श्रुणोतु भावः अस्त्यस्मिन् नगरे स्वकौशलदृप्तः दिवाकीर्तिः पटुहस्तो नाम । स च विना महाधनिकान् गरिष्ठराजपुरुषांश्च नास्मादृशानां शिरांसि स्पृशति ॥

पारि.—सर्वविदितमेतत् । ततः किं?

सूत्र —अन्यैश्च क्षुरिभिः रक्तपातं विना न समाप्यते क्षौरकर्म । अत एवाहं त्वयापहसितोस्मि ।

नैपथ्ये

अपसरत! अपसरत मूर्खाः! के यूयं ममापणद्वारि स्थित्वा विघ्नमाचरितुं!

सूत्र.—(सभयं) भाव! अयमेव दुराचारः स्वापणे स्थित्वा प्रलपति ।

दुरहंकारविशिष्टः दैवाल्लब्धप्रतिष्ठस्सन् ।
गणयति नैव न्याय्यं तस्मादपहास्यतां यातु ॥ ३ ॥

तदेहि गच्छावः

इतिनिष्क्रान्तौ

इतिस्थापना

(प्रथमोङ्कः)

(ततः प्रविशति दिवाकीर्तिस्ससाधनः)

दिवाकीर्तिः—(अपसरतेति पुनः पठित्वा पुरतो विलोक्य) हीही कथं फलायिताः अथवा अस्यां भागधेयपुर्यां कस्समर्थो मे विप्रतिपमाचरितुं। (इंमश्रूसंपीड्य) अहमस्मि सुप्रसिद्धो दिवाकीर्तिः। यतः—

वित्तेशतुल्यविभवा धनिका नगर्यां
अस्यां प्रसिद्धतरभूपतिवल्लभाश्च ।
मां व्याहरन्ति बहुगौरवमादधानाः
जानन्ति चासमपटुं स्वकुलाक्रियायां ॥ ४ ॥

किञ्च बध्वाऽपि लोचने निपुणं मुण्डयतो मे कौशलं को वा न शंसति। केचिदस्माकं पवित्रतममपि कुलं नीचमिति निन्दन्ति यद्यहं शृणुयां तदा अनेनैव छुरिकया नासां छित्वा विद्रावयेयं। अहो प्रभावो मे क्षुरणकौशलस्य। यतः—

धर्ममधर्मं कुर्वे सत्यमसत्यं कुकृत्यमपि कृत्यं ।
एवं कर्तुमकर्तुं शक्तोहं चान्यथाकर्तुं ॥ ५ ॥

किञ्च—

नैव स्पृशामि नीचान् शत्रूनुत्पाटयिष्यामि ।
सुविशालायां पुर्यां सर्वे वर्णा ममाधीनाः ॥ ६ ॥

(विचिन्त्य)अहोऽस्यां पुर्यां दुर्लभत्वादिंधनानां महान् क्लेशस्सम्पद्यते। भवतु कञ्चित्कालमत्रैव स्थित्वा प्रतिपालयामि(इति स्थितः)

नैपथ्ये

इन्धनमिन्धनं—

(विलोक्य) अयं कोपि वैधेयः इन्धनानि गर्धभेन वाहयन्नित एवाभिगच्छति। भवत्ववममुं प्रतारयामि ॥

(इति स्थितः)

(ततः प्रविशति गर्धभद्वितीयः वृद्धः काष्ठविक्रेता। इन्धनमिन्धनमित्युद्घुष्य सानिश्वासमात्मगतं)

वृद्धः—कष्टं काष्ठविक्रायिकस्य कर्म विशेषतोस्यां पुर्याम्। यतः

गत्वा क्रोशयुगं शनैरनुसरन् बालेयमुग्रातपे।
लब्ध्वा तत्र महावने कथमपि क्लेशेन शुष्केन्धनं।
प्रत्यावृत्य पुनस्तथैव नगरीं स्वेदार्द्रदेहश्श्रमात्
विक्रीयापि लभे न चार्धरजतं कुक्षिः कथं पूर्यतां ॥ ७ ॥

(रासभं विलोक्य सप्रणयं)

अलघु वहति भारं लीलया रासभोयं
श्रमयति न हि गत्वा यत्र कुत्रापि माश्व।
मम जठरानिपूर्त्यै नष्टशक्तेर्जरायाः
बहुविधमुपकुर्वन् पुत्रकृत्यं करोति ॥ ८ ॥

(हस्तेन परामृशन्)

त्वया सार्कं मरिष्यामि
यदि त्वं म्रियसे खर।
त्वया विना कथं वृद्धः
जीवामि धरणीतले ॥ ९ ॥

सुकृतिलभ्योऽयं गधर्भः । भगवति महाकाळि जन्मान्तरेप्ययमेव मदीयो भवतु । कथं न कोपि मम काष्ठभारं क्रीणाति । अतिक्रामति च भोजनवेला । भवतु पुनर्घोषामि ।

(इति घोषयति)

(दिवाकीर्तिश्शब्दापयति वृद्धश्च आपणस्य पुरस्तिष्ठति)

दिवा.—रेकाष्ठविक्रेतः कियन्मूल्यं गर्धभोपारिस्थितानां काष्ठानां?

वृद्धः—आर्य पादोनरूप्यं ।

दिवा.—छलं विहाय ब्रूहि ।

वृद्धः—आर्य देह्यर्धरूप्यं ।

दिवा.—तदर्धं दास्यामि ।

वृद्धः—नाहं दास्यामि ।

दिवा.—ह्स्वाणीन्धनानि तत्प्रयच्छ न कोपीतोधिकं दत्वा क्रीणिष्यति ।

वृद्धः—अतिक्रामति च वेलातत्साधयाम्यन्यत्र ।

(इति गर्धभं चोदयति)

दिवा.—(निवार्य) रे यदिच्छसि तद्ददामि अवतारय काष्ठानि ।

वृद्धः—(सर्वमवतार्य नापितं प्रति) आर्य अवतारितानींधनानि तत्प्रयच्छ संप्रति मूल्यं ।

दिवा.—कथमवतारितानि? पुनश्शिष्टं वर्तते ।

वृद्धः—आर्य कुत्र?

दिवा.—मूढ अत्र(इत्यवलम्बनदण्डं दर्शयिति) ।

वृद्धः—(सवैलक्ष्यं)आर्य अवलम्बनदन्डः खल्वेषः ।

दिवा.—न तत्खरोपारिस्थितं काष्ठं ।

वृद्धः—अथ किं ।

दिवा.—तर्हि तदप्यवतारय समयानुसारेण ।

वृद्धः—कीदृशस्समयः ।

दिवा.—खरोपरिस्थितानां काष्ठानामर्धरूप्यमिति ।

वृद्धः—आर्य ईदृशो व्यवहारः कदापि केनापि न कृतः ।

दिवा.—(सहासं)बाढं व्यवहारनिपुणोसि अन्यथा कथं काष्ठविक्रयेण जीवसि ?

वृद्धः—भद्र अलं परिहासेन मूल्यं प्रयच्छ ।

दिवा.—(सक्रोधं)अरे नीच त्वया किल मम परिहासः शृणु रे

काष्टविक्रायिकोसि त्वं
नीचवंशसमुद्भवः ।

वृद्धः—(सक्रोधं)न नापितान्नीचवंशे समुद्भवः ।

दिवा.—

यदि प्रलपसे स्वैरं
भग्नदन्तो भविष्यसि ॥ १० ॥

वृद्धः—एवं कटुकोक्तिपरा ते जिह्वा छेत्स्यति ।

दिवा.—काणेलीमातः पश्य तवैव रसनां छेत्स्यामि(इति करण्डकात् छुरिकां गृह्णाति) ।

वृद्धः—(जनानुद्दिश्य)पश्यत पश्यत आर्याः इन्धनानि गृहीत्वा मूल्यं न प्रयच्छति(आत्मगतं)कथं सर्वे प्रहसन्ति न कोपि शृणोति । अहो प्रबलोयं नापितः । प्रातःगृहान्निर्गतेन मया बहुविधान्यनिमित्तानि दृष्टानि तेषामयं विपाकइति प्रतिभाति(नापितं प्रति)रे प्रयच्छ मूल्यं ।

दिवा.—गृहीष्ट्व(इति चपेटिकां दातुमुद्युङ्क्ते) ।

(वृद्धस्सभयं वेपते)

वृद्धः—इन्धनानि गृह्णीयां(इति गृहीतुमुद्युङ्क्ते)।

दिवा.—रे वृद्धघूक मास्पृशेंधनानि मदीयान्येतानि(इतिबलाद्धारयति)।

वृद्धः—रे अधमाधम!

मां वञ्चयित्वा समिषैर्वचोभिः
यदार्जितं काष्ठमपाहरस्त्वम्।
निवेद्य तद्राजकुले मयापि
प्रतिक्रिया ते क्रियते दुरात्मन्॥ ११॥

(इतिनिष्क्रान्तः)

दिवा.—(धर्ममधर्ममितिपठन् इन्धनानि संगृह्य सपरितोषं निष्क्रान्तः)।

इति प्रथमोङ्कः

अथ द्वितियोङ्कः प्रारभ्यते

(ततः प्रविशति विषण्णो लेखहस्तः काष्ठाजीवी)

काष्ठाजीवी—(निश्वस्य)अहो दृष्टा मया अधिकरणकाः महाधिकरणकाश्च। ते च पक्षपातेन व्यवहारं पश्यन्ति। प्रबलो मे रिपुरधिकारिप्रियश्च। कृतापमानः त्यक्तुमपि न पारयामि(विचिन्त्य) अस्मन्महाराजः न्यायप्रियः निष्पक्षपातीति च तोष्टूयते। कथं वा मादृशानां राजदर्शनो भवेत् (इति चिन्तयन् स्थितः)।

नैपथ्ये

भो! भो! नगररक्षिणः दिवसेऽस्मिन् महाराजाधिराजः धर्मपालः नियमानुसारेण भवानीमन्दिरं प्रति गच्छति तदप्रमत्तास्तिष्ठत।

रा.—केन सह ?

वृ.—देव वसन्तचत्वरे वसता दिवाकीर्तिना पट्टुहस्तेन ।

रा.—किंनिमित्तं ?

वृ.—प्रभो सानुगस्य मम मुण्डनमर्धरूप्यं गृहीत्वा करिष्यामीति समयं कृत्वा मुण्डयित्वा च मां मदनुगं नामुण्डयत् यदा सानुरोधमपृच्छं तदा ताडयितुमागच्छत् ।

रा.— कस्ते सहचरः कुत्रेदानीं सः ?

वृ.—

प्रीत्यास्पदः सहचरः
द्वारि तिष्ठति रासभः ।
विना येन क्षणमपि
प्राणो मे नैव तिष्ठति ॥ १५ ॥

रा.—(सस्मितं)कः कोत्रभोः क्षिप्रमानीयतां ससाधनः पट्टुहस्तः ।

प्र.—यदाज्ञापयति देवः । (इतिनिष्क्रान्तः)

(ततःप्रविशाति विषण्णो दिवाकीर्तिः)

दिवा.—(आत्मगतं)अहो कदापि राज्ञा अनाहूतस्य ममैवमाह्वानं नूनमनिष्टायैव । शङ्कते च मे हृदयं। भवतु गच्छामि । (इयुपसृत्य राज्ञे प्रणमति)

रा.—त्वमेव किल पट्टुहस्तो नाम ।

दिवा.—अथ किम् ।

रा.—भोः ! अयं वृद्धः समयोलङ्घकइति भवन्तमपराधिस्थानमारोपयाति दीयतामस्योत्तरं ।

दिवा.—(वृद्धं निर्वर्ण्य राजानं प्रति) प्रभोवृद्धोऽयं धृतोत्तमवेषः सकपटैर्वचोभिः मां रासभमुण्डने चोदयति ।

रा.—कः प्रतिबन्धः सहचरः किल तस्य रासभः ।

दिवा.—स्वामिन् ईदृशस्सहचरः अदृष्टचरः अश्रुतपूर्वश्च ।

रा.—(सक्रोधं) रे दुरात्मन्! रासभोपरिस्थितावलम्बनदण्डापहरणं किं दृष्टपूर्वं? किंबहुना—

शीघ्रं मुण्डय गर्दभं सहचरं वृद्धस्य रे पातकिन्?
नैवं चेदचिराद्गमिष्यति तव प्राणः कृतान्तालयम् ।
साधुं वृद्धममुं प्रतार्य बहुधा तुष्टः किल त्वं पुरा
तस्यात्यन्तविगर्हितस्य कुमते योग्यं फलं प्राप्नुहि ॥ १६ ॥

(नापितस्त्वधोमुखस्तिष्ठति)

रा.—(प्रतीहारिणं प्रति) प्रतीहारिन् द्वारस्थं गर्दभमानय ।

प्र.—यदाज्ञपयति देवः (इति खरमानयाति)

रा.—(नापितं प्रति) रे मूढ त्वरस्व ।

(नापितो लज्जितस्सन् मुण्डयति सर्वे प्रहसन्ति)

प्र.—(जनान्तिकं) पश्यत महाजनाः योऽयं दुरात्मा विना धनिनः मादृशान् स्प्रष्टुमापि जुगुप्साति स्म स इदानीं रासभं मुण्डयाति । स्थाने दण्डितोऽयं मूर्खो देवेन ।

रा.—(विहस्य) रे दुरात्मम् यदीदृशमकार्यं पुनः करिष्यसि तदा क्रूरदण्डमनुभवसि ।

(प्रतीहारिणं प्राति) प्रतीहारिन् मद्वचनाद्भाण्डारिगत्वाऽस्य वृद्धस्य मुद्राशतं दापय । (वृद्धं प्रति) भद्र निगृहीतस्ते शत्रुः ब्रूहि किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि?

वृ.—देव कृतार्थोऽस्मि इतःपरं न किञ्चित्प्रार्थयितव्यं तथापीदमस्तु

भरतवाक्यम्—

श्रीमत्कृष्णधराधिपोऽवतु चिरं कर्नाटभूमण्डलं
विद्वांसस्सुखमाप्नुवन्तु नितरां विद्यार्थिभिश्चान्विताः ।
एषा संस्कृतवाक्चिरं विजयतां सत्काव्यसंवर्धिता
दद्यात्सौख्यमुमापतिश्च भगवान् कारुण्यवारांनिधिः ॥१७॥

इति द्वितीयोऽङ्कः

समाप्तश्चायं ग्रन्थः

एच्. वि. नारायणः.
साहित्यविद्यार्थी,
महाराजसंस्कृतमहापाठशाला, मैसूरु.

पात्राणि—

१. सूत्रधारः
२. पारिपार्श्वकः
३. काष्ठविक्रेता
४. दिवाकीर्तिः
५. महाराजः
६. प्रतीहारी

———————

भूमिका.

अयि भोः! अनुल्लङ्घितसमीचीनप्राचीनवैदिकमर्यादा आर्यवर्याः निश्चप्रचमिदं विपश्चिदपश्चिमानां तत्रभवतां भवतां। यदद्य यावदनादिकालादारभ्य अविश्लथाव्याजविस्रम्भास्पदः प्रतिनियतवर्णस्वरक्रमादिभिर्मात्रामात्राऽपरित्यगेन सादरं भूसुरैर्मुखत एव गोप्यतया प्राणनिर्विशेषं सुसंरक्ष्यमाणः ऋग्यजुस्सामाथर्वभेदेन तथा कर्मकाण्डोपासनाकाण्डज्ञानकाण्डात्मकतया च विभक्तः प्रत्येकमपि नानाशाखाभेदेन भिन्नः प्रतिशाखं विधिमन्त्रनामधेयनिषेधाऽर्थवादभेदेन च विभक्तः यदर्थाधीना च पुरुषार्थसम्पत्तिर्यदुच्चारणपूर्विका ब्रह्मणो नामरूपात्मकप्रपञ्चसृष्टिः निखिलवेदाध्यनबद्धश्रद्धोपि भगवान् भरद्वाजो यदेकदेशाध्यनमात्रेण नीत्वा त्रिपूरुषायूंषि सुपरिश्रान्तो विरराम। यदङ्गतयैव शिक्षाव्याकरणादीनामनितरसाधारणं प्राशस्त्यं यद्ग्रहणाय प्राथप्राथमिको ब्रह्मचर्याश्रमः षट्त्रिंशदब्दादिकालनियमश्च यदध्ययनादेव विप्राणां पूज्यता यदनध्ययनाच्च व्रीत्यता, तादृशो महानार्याणां पवित्रतमो वेदराशिरिति. इदमपि नापरोक्षं विचक्षणानां यदस्याभ्युदयनिश्रेयसोपयोग्यर्थतत्वावधारणं विनामीमांसान्यायपरिज्ञानं नसुकरं साङ्गवेदाध्यायिनामपीति परमकरुणावारिधिर्भगवान् जैमिनिराचार्यः वेदार्थविचारात्मिकां षोडशलक्षणीं सहस्राधिकरणगर्भितां धर्ममीमांसां रचयामासेति। तदिदं मीमांसाशास्त्रं वेदार्थनिर्णयोपयोगितया दर्शनान्तरोपक्षयाऽभ्यर्हितं। तदर्थस्फुटीकरणायैव भगवता शबरस्वामिना भाष्यं कुमारिलभट्टैर्वार्तिकं च व्यरचि। तदनुसृत्यैव बहुभिः पण्डितैर्बहवो ग्रंथा व्यरच्यन्त। इदानीं कालमहिम्ना पाठप्रवचनलोपेन मुद्रणाभावेन

च ते ग्रन्था लुप्तप्राया एव वर्तन्ते । तेष्वन्यतमो मुरारिमिश्रप्रणीतोऽङ्गत्वनिरुक्तिनामको ग्रन्थः । स च पाठप्रवचनादीनामत्यन्तोपयुक्तोपि अनतिविस्तृतशरीरोऽप्येतावन्तं कालममुद्रणावस्थामापन्न इति तु परं खेदावहं । तस्मिन् ग्रन्थे संभावितानेकपूर्वपक्षप्रतिक्षेपपूर्वकमंगलक्षणं, तद्विनियोजकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनां च लक्षणं नव्यमार्गेण परिष्कृत्य सम्यक्प्रतिपादितं । तदिह तत्र तत्र पाठशालासु मीमांसाध्येतॄणां विद्यार्थिनामानुकूल्यं मनसि निधाय तन्मुद्रणोपायमन्विष्यमाणेन मया श्रीमन्महीशूर श्रीमन्महाराजसंस्कृतमहापाठशालातः प्रकाश्यमानायां त्रैमासिकपत्रिकायामेतत्पात्रिकासंपादकानां श्रीयुतयोगानरसिंहार्यमहाशयानामभ्यनुज्ञया मुद्रापयितुं कृतोध्यवसायः । तस्माद्ग्राहकमहाशयाः प्राचीनसद्ग्रन्थरक्षणदीक्षामवलम्बमानाः स्वस्वमित्राणामपि पत्रिकाग्रहणप्रोत्साहनेन सफलमन्तोऽस्मत्प्रयत्नं पुरस्तादुपतिष्ठेरन्निति सविनयं सादरमावेदयति ॥

आरडिकोप्पं सुब्रह्मण्यशास्त्री.
महाराजसंस्कृतमहापाठशाला
मीमांसाप्रधानाध्यापकः, मैसूरु.

अङ्गत्वनिरुक्तिः

नमामि कुलजां स्सीयकुलजाद्याऽधिदेवताम् ।
सर्वाभीष्टफलप्राप्तयै ब्रह्मादिभिरभिष्टुताम् ॥ १ ॥
मुरारिसंसेवनशुद्धबुद्धिः कुमारिलप्रोक्तमतानुसारी ।
मुरारिरंगत्वनिरुक्तिमेतां करोति सद्युक्तिगणैरुपेताम्॥ २ ॥

तत्र अंगत्वं न तावज्जातिः तत्साधकाभावात् । क्रियात्वादिजात्या सांकर्याच्च । जात्यादिसाधारणांगत्वस्य जातित्वायोगाच्च । "व्रीहिभिर्यजेते" त्यादौ व्रीहिपदवाच्यजातेरेव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा यागाङ्गत्वस्य सिद्धान्तसिद्धत्वात् अंगत्वस्य सनिरूपकत्वेन जातित्वायोगाच्च. सकलाङ्गसाधारणानुगताकारप्रतीतेरभावादेव नाखण्डोपादित्वं । अतः शेषः परार्थत्वादिति सूत्रेण दरार्थत्वमेवांगत्वं जैमिनिराह । न च सूत्रे शेषत्वापरपर्यायाङ्गत्वे साध्ये परार्थत्वस्य पंचम्या हेतुत्वोक्तेः हेतोश्च साध्यभिन्नत्वात्त्वथमङ्गत्वस्य परार्थत्वरूपत्वामिति वाच्यं । तत्र शेषपदवाच्यत्वस्य साध्यत्वात्। अत एव शेषपदवाच्यत्वानुमाने इतरभेदसाध्यकानुमाने वा पक्षतावच्छेदतमेतदेव। अस्मन्मते साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्याघटितव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैऽपि सिद्धसाधनतोक्तय्यसंभवात् । प्रकृतानुमानस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन साध्याभावव्यापकभिभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यातिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतु न तदभावाच्च । वस्तुतो व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वेन पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्ये न सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकरूपहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहकाले तुल्यवित्तिवेद्यतया साध्ये पक्षतावच्छेदकाधिकरणवृत्तित्वभानेपि पक्षतावच्छेदकाव-

च्छिन्नविशेष्यताकसाध्यवत्तानिर्णयाभावात् । अत एव पृथिवीत्वादेरपि पृथिव्यादिलक्षणमुक्तं तार्किकैरित्यन्यदेतत् । शेषपदशक्यतावच्छेदकमप्येतदेव । अन्यानिरुक्तेः । अत एव शेषत्वस्यवक्ष्यमाणरीत्या नानात्वेन तत्पदं नानार्थकं बोध्यं । अथ किं नाम परार्थत्वं । न तावत्परोपकारकत्वं । तद्धि यद्यदुपकारकं तत्तदंगमिति विशिष्य निर्वाच्यम् । तथाच कृष्यादौ यागांगत्वप्रसङ्गः । नापि विहितत्वघटितं तत् । पश्वंगभूतप्रयाजगोदोहनादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेन तदंगत्वापत्तेः । अथान्यानुपकारकत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पुरोडाशप्रणयनाद्युपकारकत्वेऽपि पुरोडाशान्यपशूपकारकत्वान्नोक्ताङ्गत्वप्रसङ्ग इति चेत् । उक्तानां पश्वंगत्वानापत्तेः । अथान्याप्रयुक्तत्वघटितं तत् । प्रयाजादीनां पश्वन्यपुरोडाशाद्युपकारकत्वेऽपि तदप्रयुक्तत्वान्नाव्याप्तिः । पुरोडाशान्यपशुप्रयुक्तत्वान्न पुरोडाशाद्यंगत्वप्रसंग इतिचेत् न । प्रकृतिप्रयुक्ताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तेः । अथ यदन्यमात्राप्रयुक्तत्वे सति यदुपकारकं यत्तत्तदङ्गम् । यदन्यमात्रप्रयुक्तत्वं च यदप्रयुक्तत्वे सति यदन्यप्रयुक्तत्वं लाघवात् । यदप्रयुक्तत्वस्यैव निवेशेऽप्रयोज्यकालदेशाद्यंगेष्वव्याप्तिः । अतो विशिष्टाभावसंपत्त्यै यदन्यप्रयुक्तत्वरूपं विशेष्यं । एवं च प्राकृताङ्गानां विकृत्यन्यप्रकृतिप्रकृतिप्रयुक्तत्वेपि विकृत्यप्रयुक्तत्वाभावाद्विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्वेन यदन्यमात्राप्रयुक्तकम् । अतोनाव्याप्तिरिति चेन्न । पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापांगत्वानापत्तेः । "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती" त्यत्र हि कपालेषु "पुरोडाशं श्रपयती" त्यनेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वेनावगतस्यैव कपालस्य तुषोपवापांगत्वेन विधानात्पुरोडाशकपालस्य न तुषोपवापप्रयुक्तत्वमित्युक्तं चतुर्थे। अतस्तुषोपवापान्यपुरोडाशमात्रप्रयुक्तत्वात्पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापांगत्वानापत्तिः । यदि तु यदन्य-

प्रयुक्तत्वानवच्चेदकयदुपकारकतावच्छेदकरूपवद्यत्तत्तदंगमित्यनवच्छेदकस्वघटितं तत् । तथा च न प्राकृतांगानां विकृत्यंगत्वानापत्तिः । तथा हि प्राकृताङ्गानां तावद्विकृत्युपकारकत्वं न प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदसमित्त्वादिना। समित्वादेरननुगतत्वेन प्रत्येकातिदेशकल्पने गौरवापत्तेः। अपि तु दर्शपूर्णमाससंबन्ध्यङ्गत्वेन सर्वाण्यङ्गान्यनुगमय्य दर्शपूर्णमाससंबन्ध्यङ्गैर्विकृतिमुपकुर्यादित्येकातिदेशकल्पनया निरुक्तरूपेणलोपकारकत्वं । प्रकृतिप्रयुक्तत्वं तु तत्तद्वाक्यैस्तत्तद्रूपेणैवावगतामिति तत्तद्रूपस्यैव प्रकृतिप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वं । अतश्च विकृत्यन्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकप्रकृतिसंबन्ध्यंगत्वरूपाविकृत्युपकारकतावच्छेदकधर्मवत्वान्न प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वानापत्तिः । न वा पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वानापत्तिः । कपालित्वस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वेन पुरोडाशीयत्वस्य च तुषोपवापोपकारकतावच्छेदकत्वेन पुरोडाशप्रयुक्तत्वानवच्छेदकपुराडाशीयत्वरूपतुषोपवापोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादिति विभाव्येत । तदा भेदनहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वानापत्तिः भेदनरूपानिमित्तप्रयुक्तत्वावच्छेदकाविजातियिहोमत्वस्यैव। दर्शपूर्णमासोपकारकतावच्छेदकत्वात् । न च प्रकृते अन्यप्रयुक्तत्वं अन्यतिष्ठोद्देश्यतानिरूपककृतिविषयत्वम् । तत्रोद्देश्यत्वमीप्सितत्वरूपं नत्वनुपादेयपञ्चकसाधारणं । तथा च भेदनादिरूपे निमित्ते उक्तविधोद्देश्यत्वाभावात् निरुक्तप्रयुक्ततानवच्छेदकत्वं विजातीयहोमत्वेऽक्षतमिति वाच्यम् । तथापीन्द्रियादिप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनैव होमोपकारकत्वाद्दध्नो होमाङ्गत्वानापत्तेः । होमप्रयुक्तत्वावच्छेदकदधित्वादिनेन्द्रियोपकारकत्वात्तदङ्गत्वानापत्तेश्च । किं च विजातीयस्वर्गप्रयुक्तत्वावच्छेदकदर्शपूर्णमासत्वादिनैव पापक्षयोपकारकत्वाद्दर्शपूर्णमासादीनां पापक्षयाङ्गत्वानापत्तिः । न हि स्वर्गप्रयुक्तत्वाव-

च्छेदकवैजात्यातिरिक्तं पपक्षयोपकाकतावच्छेदकं वैजात्यमस्ति । तथात्वे स्वर्गार्थमनुष्ठितप्रयोगेण नित्यस्य प्रसङ्गसिध्यनापत्तेः । अपि च दर्शपूर्णमासप्रयुक्तत्वावच्छेदकाज्यभागत्वेनैव गृहमेधीयोपकारकत्वादाज्यभागयोर्गृहमेधीयाङ्गत्वनापत्तिः । न हि विकृत्यन्तरेऽतिदेशप्रापिताङ्गानां प्रकृतिसम्बन्धित्वेन विकृत्युपकारकत्ववदिहाज्यभागयोर्दर्शपूर्णमाससम्बन्धित्वेन गृहमेधीयोपकारकत्वं । येनान्यप्रयुक्तत्वानवच्छेदकदर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यंगत्वरूपगृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकरूपवत्त्वादाज्यभागयोर्गृहमेधीयाङ्गत्वं भवेत् । आज्यभागौ यजतीति गृहमेधीयप्रकरणस्थप्रत्यक्षवचनेनाज्यभागत्वेनैवाज्यभागाविधानात् । वस्तुतो दर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यगत्वमपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकं भवत्येवेति सत्यपि तस्य गृहमेधीयोपकारकतावच्छेदकत्वेनाज्यभागयोस्तदङ्गत्वनिर्वाहः । अत एव प्राकृताङ्गानां विकृत्यङ्गत्वाभावापत्तिरपि पूर्वोक्ता तदवस्थैव । तत्तद्विकृतिभेदेन लक्षणभेदादेकविकृत्युपकारकतावच्छेदकदर्शपूर्णमाससम्बन्ध्यङ्गत्वादेरपि विकृत्यन्तरप्रयुक्तत्वावच्छेदकत्वात् । नापि परोद्देश्यककृतिविषयत्वं परार्थत्वं । कृत्यविषये कालादावव्याप्तेः । अत एव नोक्तकृतिसमवायित्वमपि । कर्तरिलक्षणसत्वेपि प्रयाजादावव्याप्तेः । अथ समवायसाध्यत्वकालिकान्यतमसम्बन्धेन तादृशकृतिमत्त्वं । प्रयाजादौ साध्यत्वसम्बन्धेन तादृशकृतिमत्त्वसत्वान्नोक्ताव्याप्तिरिति चेन्न । जात्यादिरूपाङ्गेऽन्यतमसम्बन्धेनाप्युक्तकृतेरभावादव्याप्तेः । येनकेनापि सम्बन्धेनोक्तकृतिसम्बन्धित्वस्य निमित्तादावतिव्याप्तरिति दुर्वचं परार्थत्वमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । निरूपकत्वसम्बन्धेन यन्निष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्वं तदङ्गत्वं । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्र स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं दर्शपूर्णमासयोरतस्तयोस्तदंगत्वं । एवं "समिधो यजती" त्यादि-

वाक्येषूपस्थितदर्शपूर्णमासयोरेवोद्देश्यत्वेनान्वयाद्दर्शपूर्णमासोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तेषां तदङ्गत्वं । एवं द्रव्यगुणजात्यादीनां करणत्वेन कर्तुश्च कर्तृत्वेन कालादेरधिकरणत्वेनान्वयान्नकाप्यव्याप्तिः । अत्र यत्वतत्वादेरननुगमात्स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वं स्वर्गाङ्गत्वमित्येवं रीत्या उद्देश्यतावच्छेदकभेदेन लक्षणभेदो बोध्यः । न त्वङ्गतावच्छेदकभेदेन । तस्य लक्षणेऽप्रवेशात् । अत एव स्वर्गाङ्गसकलसाधारणमेकं लक्षणं नत्वाग्नेयत्वाग्नीषोमीयत्वादिभेदेन लक्षणभेद इति ध्येयं । प्रकारतया निरूपकत्वनिवेशे गौरवान्निरूपकत्वसम्बन्धेनोक्तोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वेन विहितत्वमित्येवं सम्बन्धविधया तन्निवेशः । तत्प्रयोजनन्तु स्वाश्रयप्रयोजकत्वसम्बन्धेन तथैकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन च स्वर्गनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वस्य प्रयाजादौ सत्वादतिव्याप्तिवारणं । अत्र शुद्धकृतिकारकत्वोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वनिष्ठोद्देश्यताविशिष्टकृतिकारकत्वानां प्रयाजादौ स्वर्गाद्यनङ्गप्रधाने च सत्वादातिव्याप्तिरतो विशिष्टमुपात्तं । उद्देश्यतात्वेनोद्देश्यताऽनुपादाने तु निरूपकत्वसम्बन्धेन स्वर्गनिष्ठप्रयोज्यताविशिष्टप्रयाजाद्यनुकूलकृतिकारकत्वं प्रयाजादीनामतस्तदुपादानं । कृतीतिस्वरूपकथनं तन्निवेशप्रयोजनाभावात् । न च स्वर्गोद्देश्यको याग इत्यादिप्रतीत्या स्वर्गनिष्ठोद्देश्यतानिरूपकत्वस्य दर्शपूर्णमासादावपि सत्वात्तत्कारकत्वस्य च तज्जनकद्रव्यादावपि सत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणमेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यं । अस्मन्मते कारकत्वस्य भावनैकनिरूपितत्वेन धात्वर्थयागाद्यनिरूपितत्वात् । स्वर्गनिष्ठत्वं च दैशिककालिकविशेषणत्वातिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन । इतरथा कालिकसम्बन्धेन प्रयाजादिकरणककृत्युद्देश्यताया अपि स्वर्गवृत्तित्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । वस्तुतः स्वर्गनिष्ठत्वं विषयत्वापरपर्यायस्वरूपसम्बन्धेन ।

इत्थंचोद्देश्यतात्वेनोद्देश्यत्वानुपादानेपि न क्षतिः । प्रयाजादिकरणककृतिप्रयोज्यतायाः विषयत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन स्वर्गनिष्ठत्वाभावात् । निमित्तादावतिव्याप्तिवारणाय सम्बन्धित्वं विहाय कारकत्वनिवेशः । निमित्तत्वस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽकारकत्वाददोषः । अतएव निमित्तत्वार्थकसप्तम्या उपपदविभक्तित्वमुक्तं तत्र तत्र । कृष्यादावतिव्याप्तिवारणाय विहितेति । न चोक्तकृतिकारकत्वस्य स्वर्गेपि सत्वात्तस्य स्वाङ्गत्वापत्तिरितिवाच्यं। कर्मकारकभिन्नकारकत्वस्यैवलक्षणे निवेशात्। एतदर्थमेव सूत्रे भिन्नार्थकं परपदं । न च सूत्रे देवदत्तोयं परोपकारक इत्यादिवदौत्सर्गिकस्वप्रतियोगिकत्वलाभादङ्गभेदस्यैव परपदादुपस्थितेः कथं कर्मकारकभेदरूपस्यांगिभेदस्य ततः प्रतीतिरितिवाच्यं। समानसंवित्संवेद्यतयाङ्गिभेदस्य तस्मादुपस्थितिसम्भवात् । न हि स्वभिन्नस्वर्गोद्देश्यककृतिकारकत्वरूपं लक्षणं सम्भवति । स्वत्वाऽननुगमेन अङ्गभेदेन लक्षणभेदप्रसङ्गात् । अत उक्तभेद एव परपदतात्पर्यं । ननु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवात्कर्मत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वेपि च सामान्यतः कर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रयाजादिकरणककृतिकर्मदर्शपूर्णमासादावप्यभावेन स्वर्गोद्देश्यककृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदनिवेशे गौरवाल्लाघवेन स्वर्गत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव स्वर्गाङ्गत्वलक्षणे निवेशोऽस्तु । उद्देश्यभेदेन लक्षणभेदस्योक्तत्वादिति चेन्न । सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इत्यादिवाक्योपात्तफलानां पश्वादीनां स्वर्गाङ्गत्वापत्तेः । स्वर्गत्वावच्छिन्नभिन्नत्वे सति उक्तकृतिकारकत्वस्य पश्वादौ सत्वात् । न च सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इतिवाक्ये प्रवृत्तिप्रयोजककामनाविषयत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात्पश्वादौ स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यताककृतिकारकत्वस्याभावान्नोक्तदोष इति वाच्यं । एतद्वाक्ये स्वर्गत्वस्योद्देश्यता

नवच्छेदकत्वेपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजतेतिवाक्ये तस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नोद्देश्यताकक्कृतिकारकत्वस्य पश्वादौ सत्वात्। वाक्यभेदेन कृतिभेदे प्रमाणाभावात्। अत एव पश्वर्थमनुष्ठितप्रयोगात्स्वर्गस्याप्युत्पत्तिर्योगसिध्यधिकरणोक्ता सङ्गच्छते। अतश्चाखण्डोपाधिरूपकर्मत्वस्वीकारे स्वर्गोद्देश्यककृतिकर्मत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदघटितमेवलक्षणमङ्गीकार्यं। वस्तुतस्तु स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववद्भिन्नत्वं प्रकृतलक्षणे निवेश्यं। स्वर्गपश्वादेश्च तेन सम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वान्नातिव्याप्तिः। न चैवमपि दर्शपूर्णमासादौ स्वर्गाद्यङ्गत्वानापत्तिः। व्रीहिभिर्यजतेत्यादिवाक्येषु स्वर्गोद्देश्यताकदर्शपूर्णमासाद्यनुकूलकृतावेव दर्शपूर्णमासयोरुद्देश्यत्वेन स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपककृतिनिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वस्य दर्शपूर्णमासादौ सत्त्वादितिवाच्यं। स्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूप्यताकोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववद्भिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्। दर्शपूर्णमासकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमित्यादिप्रतीत्यात्विह दर्शपूर्णमासकरणककृतित्वे स्वर्गत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वं सिद्ध्यतीति तदवच्छिन्ननिरूपितोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं स्वर्गे यागे तद्भिन्नत्वमिति लक्षणसमन्वयः। न ह्येवंस्वर्गत्वावाच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकतावच्छेदकत्वं व्रीहिकरणककृतित्वेऽस्ति। येनतदवच्छिन्ननिरूपकताकोद्देश्यताकत्वसम्बन्धेन स्वर्गत्ववत्त्वं यागे सम्भाव्येत। व्रीहिकरणककृतौ स्वर्गोद्देश्यकत्वमितिप्रतीतेरभावात्। वृत्यनियामकसम्बन्धस्याऽत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि भेदप्रातियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वस्य सिद्धान्तासिद्धत्वाच्च न सिद्धान्तविरोधः। सूत्रमपीदृशभेदपरतयैव व्याख्येयं। नन्वेवं सोमादेरपि स्वर्गाङ्गत्वं स्यात्। नवीनमते मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारेण यागस्येव सोम-

स्यापि स्वर्गोद्देश्यकक्कृतिकारकत्वात् । न च कारकत्वं वक्ष्यमाणरीत्या क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वं। तत्र क्रियान्वितत्वं कारकान्तराघटितसम्बन्धेन प्रकृतलक्षणे निवेश्यं। तथा च सोमकरणत्वस्य स्वनिरूपकयागकरणकत्वसम्बन्धेनैव भावनान्वयादुक्तसम्बन्धेन क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्यतमान्वितत्वाभावान्नसोमे लक्षणातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। तथात्वे यागकरणत्वादेरपि स्वनिरूपकोद्देश्यकत्वादिरूपकर्मकारकघटितसम्बन्धेनैव भावनान्वयेनासम्भवापत्तेः । अथ उक्तातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतकृतिकरणाघटितसम्बन्धेन क्रियान्वितत्वं प्रकृतलक्षणे निवेश्यं । समिधो यजतीत्यादौ प्रयाजादिकरणत्वस्यैव कृत्यन्तरकरणीभूतदर्शपूर्णमासादिरूपभाव्यघटितसम्बन्धेनैव भावनान्वयादव्याप्तिः । अतः प्रकृतेति। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजतेति वाक्यघटकाख्यातोपात्तकृतौ दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेपि समिधो यजतीत्यादिवाक्यघटकाख्यातोपात्तसमिदाद्यनुकूलकृतौ तयोरुपकारविशिष्टयोर्भाव्यत्वमेवेति नाव्याप्तिः। सोमेन यजेतेत्यादौ यागकरणत्वस्योद्देश्यस्वर्गादिघटितसम्बन्धेन भावनान्वयेपि प्रकृतकृतिकरणयागाद्यघटितसम्बन्धेनैव त्रियान्वयान्नोक्तदोषः। सोमादेस्तु प्रकृतकृतिकरणयागादिघटितसम्बन्धेनैव भावनान्वयान्नातिप्रसङ्ग इति चेन्न । दध्ना जुहोतीत्यादावग्निहोत्रकरणककृतावेवाग्निहोत्रस्योद्देश्यत्वेन तत्र च स्वनिरूपतोद्देश्यताकत्वरूपप्रकृतकृतिकरणघटितसम्बन्धेनैव दधिकरणत्वस्यान्वयाद्दध्नो होमाङ्गत्वानापत्तेः। कृतौ प्रकृतत्वानिरुक्तेश्च। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्ये तत्तद्व्यक्तित्वादिरूपप्रकृतत्वसम्भवेपि दर्शपूर्णमासाङ्गप्रतिपादकसकलवाक्यसाधारणप्रकृतत्वानिरुक्तेश्च । यदि तु स्वर्गोद्देश्यकत्वादिकमेव कृतौ प्रकृतत्वमतो नायं दोष इति विभाव्यते तथापि दध्यादावव्याप्तिस्तदवस्थैव । ततः सोमादौ स्वर्गाङ्गत्वप्रसङ्गो दुर्वार इति चेत् । सत्यं । सोमादीनां स्वर्गाङ्गत्वमिष्टमेव ।

न हि तत्स्वीकारे किञ्चिद्बाधकमस्ति । न चैवं तुल्यतया योदीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभतेत्यत्र यागस्येव पश्वादेरपि ज्योतिष्टोमाङ्गत्वप्रसक्तौ तद्वदेव ज्योतिष्टोमविकृतावतिदेशापत्तिः । अग्नीषोमीयपृष्ठभावेनातिदेशस्येष्टत्वादग्नीषोमीयाभाववत्यां विकृतौ तु द्वारलोपादेव नातिदेशः । अग्नीषोमीयस्थानापन्नयागान्तरसत्वे तु तस्याग्नीषोमीयविकृतित्वादेवातिदेशः । सोमादेः समप्राधान्यन्तु यागद्वारेणैवाङ्गत्वेन निरसनीयमिति ध्येयं । उद्देश्यत्वमत्रेप्सितत्वरूपं नत्वनुपादेयपञ्चकसाधारणं । तथात्वे यावज्जीवमित्यादौ धात्वर्थादेर्निमित्ताद्यङ्गत्वस्य दुर्वारत्वात् । अतएव यत्रानुपादेयपञ्चकसाधारणोद्देश्यताया निवेशः यथा परोद्देश्यककृतिव्याप्यत्वरूपप्रयोज्यत्वे । तत्र निमित्तप्रयोज्यत्वं नैमित्तिकस्येष्टमेव । अतएव द्वितीयाविभक्तेरङ्गत्वघटकोद्देश्यत्वबोधकत्वेनाङ्गत्वप्रमाणत्वव्यवहारः । तृतीयादेस्तु तद्घटितकरणत्वादिविभक्त्यर्थबोधकत्वेन तत्वव्यवहारः । लिङ्गादीनान्तु बलाबलाधिकरणन्यायेनैतदन्यतरबोधकद्वितीयातृतीयादिरूपश्रुतिकल्पकत्वेन सः । एतेन द्वितीयायाः प्राधान्यरूपोद्देश्यत्ववाचीत्वेनाङ्गित्वप्रमाणत्वेपि नाङ्गत्वप्रमाणत्वमिति निरस्तं । अङ्गत्वेप्युद्देश्यतायानिविष्टत्वेन तदेकदेशबोधकत्वेनैव तत्प्रमाणत्वोपपत्तेः । इतरथा तृतीयादेरपि समुदिताङ्गत्वार्थकत्वाभावेन तत्प्रमाणत्वानापत्ते ; दृष्टश्च तदेकदेशप्रमाजनकत्वेपि तत्प्रमाजनकत्वव्यवहारः । यथापरमते द्वितीयायाः फलमात्रप्रमाजनकत्वेपि तद्घटितकर्मत्वप्रमाजनकत्वव्यवहार इति ॥

अथ कारकत्वविचारः

ननु किन्नामकृतिकारकत्वं । नतावत्कृतिहेतुत्वं । धात्वर्थादिरूपकरणकारकेऽव्याप्तेः । न हि कृतिसाध्ये यागादौ कृतिहेतुत्वं

सम्भवति । पूर्ववृत्तित्वाभावात् । दध्यादिगुणरूपकारके पूर्ववृत्तित्वसत्वेपि रासभादिवदन्यथासिद्धत्वेनानन्यथासिद्धत्वांशाभावाच्च । अत एव भावनाकरणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपं पारिभाषिकमिति सांप्रदायिकाः । निमित्तादौ कृतिहेतुत्वसत्वेन अतिव्याप्त्यापत्तेश्च । नापि कृत्यन्वितत्वं । धात्वर्थे यागादौ करणत्वादिसंबन्धेन भावनान्वयस्वीकारेण लक्षणोपपत्तावपि तदितरकारकाणां विभक्त्यर्थे करणत्वादावेवान्वयेन तेष्वव्याप्तेः । करणत्वादीनामपि कृत्यन्वितत्वेनाङ्गत्वापत्तेश्च । न हि सोमो यागाङ्गमितिवत्सोमकरणत्वं यागाङ्गमिति कश्चित्प्रत्येति । गुणफलसंबन्धविधावेव परं गुणकरणत्वं फलाङ्गमित्युक्तं सांप्रदायिकैः । वस्तुतस्तु तत्रापि गुणस्यैव फलाङ्गत्वमितरवैलक्षण्ये प्रमाणाभावात् । भवन्मते दध्यादेर्होमार्थत्वात्तत्करणत्वस्यचेन्द्रियार्थत्वादेकस्यतूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति सूत्रे एकस्यैवोभयार्थत्वोक्तिविरोधप्रसङ्गाच्च । न च दध्नाजुहोतीत्यत्रापि दधिकरणत्वस्यैवहोमोद्देशेन विधानान्नानुपपत्तिरितिवाच्यं । तथात्वे दधिकरणत्वस्येन्द्रियकामवाक्य इह स्वनिरूपकाश्रयापेक्षत्वात्तस्य प्रमाणान्तरेणानुपस्थितेरेतद्वाक्यान्निराकांक्षप्रतिपत्त्यनापत्तेः । इन्द्रियकामवाक्ये तु प्रकरणेन स्वनिरूपकीभूतहोमरूपाश्रयसंभवान्निराकांक्षप्रतिपत्तिरिति विशेषः । किं च दधिकरणत्वस्य होमोद्देशेन विधौ तस्यादृष्टविधया होमोपकारकत्वेपि दृष्टविधया तदजनकत्वाद्धोमसिद्ध्यर्थमनियतद्रव्याक्षेपापत्तिः । एतद्विधेरपूर्वविधित्वापत्तिश्चेति ध्येयं । नापिकृत्यन्वितान्वितत्वं । धात्वर्थस्य करणत्वसंबन्धेन कृत्यन्वितत्वात्तत्राव्याप्तेः । यदि तु यागकरणिकाभावनेत्यादिप्रतीतेः प्रकारतया करणत्वावगाहित्वात्तृतीयान्तनामपदसामानाधिकरण्याच्च धातुलक्षितस्यैव भावनान्वयः । धात्वर्थस्य तु करणत्वएवान्वयान्नोक्ताव्याप्तिरिति विभाव्यते तथापि लिङ्गसङ्ख्याभिन्न-

सुबर्थमात्रस्यैव भावनान्वयनियमेन भिन्ने जुहोतीत्यादौ सप्तम्याद्यर्थ-निमित्तत्वादेरपि तदन्वयात्तदन्विते निमित्तादावतिव्याप्तिरिति चेन्न। कृत्यन्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वस्य कृतिकारकत्वरूपत्वात्। विभक्त्यर्थत्वं च विभक्तिशक्यत्वमतो न निमित्तत्वादिकमादाय निमित्तादावतिव्याप्तिः। सप्तम्या अधिकरणत्वार्थकत्वेन निमित्तत्वे शक्त्यभावात्। न च विभक्तिशक्यत्वं विभक्तिनिरूपितशक्तिविषयत्वं। तथा च निमित्तत्वस्य सप्तमीनिरूपितशक्तिविषयत्वाभावेपि षष्ठ्याः शेषे षष्ठीत्यनुशासनात्सं-बन्धसामान्यार्थकत्वेन तदन्तर्गतनिमित्तत्वेपि षष्ठीनिरूपितशक्तिविषय-त्वावश्यंभावात्तदादाय निमित्तादावतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं। विभक्तिनिरूपितसंबन्धत्वानवच्छिन्नशक्तिविषयत्वस्य विवक्षितत्वात्। षष्ठीशक्यतावच्छेदकं हि संबन्धत्वमेव। अतो न दोषः। अतएव सप्तदशवैश्यस्येत्यादौ षष्ठीतो निमित्तत्वत्वेन निमित्तत्वप्रतीतिर्लक्षणयैवेति बोध्यं। स्वर्गकामो यजतेत्यादौ करणत्वस्य धातुलक्ष्यत्वेपि वस्तुतो विभक्तिशक्यत्वानपायान्नदोषः। एवं सक्तून् जुहोतीत्यादावपि विनि-योगभङ्गाङ्गीकारेण द्वितीयायाः करणत्वलक्षणायामपि वस्तुतस्तस्य विभक्तिशक्यत्वानपायान्नसक्तूनां होमांगत्वविरोधः। अत एवं रीत्या सोमा रौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां व्रीहीणाम्॥

(अनुवर्तते)

आ. सुब्रह्मण्यशास्त्री.

कुवलयानन्दपाठसंशोधनं

III

१. एवं विषादनालङ्कारलक्ष्यत्वेनोदाहृते—' रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति च प्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः इतिपद्ये पूर्वार्धं—' रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजं च ।' इति प्राचीनतरलिखितपुस्तकेषु परिशुद्धपाठतया संलक्ष्यते मुद्रितेष्वपि सुभाषितावळ्यादिषु (१२१) एवमेव दृश्यते । अयं च 'भविष्यति सुप्रभातमित्यादि पाठस्साधीयानित्येवं वयं प्रतीमः यतः मध्यस्थचकारस्य समुच्चयार्थकत्वात् तस्य अन्तिमवाक्ये 'हसिष्यति पङ्कजञ्चे'त्यत्र निवेशः प्रशस्यः अन्यथा स्वारस्यभङ्गः इत्यनुभवसिद्धः हसिष्यति पङ्कजञ्चेति पाठापेक्षया हसिष्यति पद्मिनी चेति सुभाषितावळी (१२१) पाठ एव श्रेयान् । तथा हि कविसमये सूर्यपद्मिन्योः नायिकानायकव्यवहारं समाश्रित्य वर्णनं दृष्टचरं, प्रकृते नायकस्य सूर्यस्य उदये सति तन्नायिकायाः पद्मिन्याः हासस्समुचित इत्ययमंशोपि प्रतीयते । हसिष्यति पङ्कजश्रीरिति समुपलभ्यमानपाठे तु पङ्कजानां श्रीः—संपत् । शोभावाहाससमय एवेति द्वयोरन्यतरूपादानेपि विवक्षितार्थप्रतीत्या 'व्यर्थमाहुर्गतार्थं यत् यच्च स्यान्निष्प्रयोजनं' इति भोजराजजल्पितव्यर्थत्वरूपदोषस्य प्रसरणमभ्युपगतं स्यात् । यथा 'मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयतीत्यादौ । एवं च अपुष्टत्व(व्यर्थत्व)रूपदोषप्रसङ्गभिया, चतुर्षु वाक्येषु समुच्चायकचकारस्य 'भवान् सोमस्तथा कृष्णो रामश्चात्रावसन् वने' इत्यादिवाक्यवत् अन्तेनिवेशस्य अभ्यर्हितत्वाच्च, 'रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति

सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मिनी चेति सुभाषितावळ्यादौ लक्ष्यमाणः पाठ एव साम्प्रतमिति सुधियस्स्वान्ते सरसं समालोचयन्तु। उत्तरार्धेऽपि हामूलतः कमलिनीं गज इति सुभाषितरत्नभाडागारे पाठस्संलक्ष्यते ॥

१. भाविकालङ्कारस्य 'अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमुत्तरीयं धर्तुं पुरः स्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते। वाचं निशम्य नयनं नयनं ममेति किंचित्तदायकरोत्स्मितमायताक्षी' ति पद्यं उदाहारि दीक्षितैः। अत्र चन्द्रिकाकाराः 'स्तनतटात्पतितं प्रवृत्ते इत्येत्र पाठमुररीकुर्वन्तः, मम नयनं नयनमिति तस्या वाचं निशम्य स्तनतटात्पतितमुत्तरीयं धर्तुं पुरः प्रवृत्ते मयि सति तदा आयताक्षी स्मितमकेरादिति व्याचख्युः। वस्तुतस्तु स्तनतटपतितोत्तरीयधारणकर्तृत्वं नायकस्य न रुचिरं किंतु नायिकाया एव उचितमिति कोविदानामविदितमेतत् अतोऽत्रश्लोके स्तनतटात्पतितं प्रवृत्ता इत्येवं पाठसमादरणं सांप्रतं। तथात्वे सहृदयानन्दस्समुन्मिषति। तथा हि। स्तनतटयोरुच्छ्रितत्वेन स्वभाववशाद्गळितमुत्तरीयं धर्तुं नायिका यदा प्रावर्तत तदा अकस्माद्दृष्टोत्तरीयच्युतिसमालक्षितविशालस्तनतटसौन्दर्यानुभवप्रफुल्लितचक्षुष्मतां परिहर्तुमनीहमानो नायकस्सहसा मम नयनं नयनमित्यभिदधौ। नयनपदस्य नेत्र–वस्त्र–एतदुभयार्थकत्वं वक्तव्यं। तथा च मम नयनं उत्तरीयरहिते स्तनतट एव कीलितं किमर्थं परिदधासि इत्येकोऽभिप्रायः। मम वस्त्रं तत्, त्वं तावत्कुतो धारयसीत्यन्योप्यर्थः विवक्षितः। तदा नायकाभिप्रायं विदित्वा नायिका स्मितमकरोदिति यत् तदद्यापि मे दृशोः पुरतस्तिष्ठतीति प्राचीनश्लोकस्याभिप्रायो वर्णनीयः। अत्र यद्यपि नयनपदस्य वस्त्रवाचकत्वं न प्रामाणिकं तथापि 'नेत्रं मधिगुणे वस्त्रभेदे' इति मेदिनीकोशवशान्नेत्रशब्दस्य उभयार्थबोधकत्वमनुशिष्टं। तथा-

चात्र नयनपदेन स्ववाचकत्वरूपशक्यसंबन्धेन नेत्रपदं लक्ष्यते तस्माच्च वस्त्रप्रतीतिः द्विरेफादिवद्ज्ञेया अथवा वचोबाणैरित्यादिवत् नयनपदात् स्ववाचकवाच्यत्वरूपशक्यसंबन्धेन वस्त्ररूपस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिस्सम्भवतीति लक्षितलक्षणा समादरणीया । सुभाषितरत्नभाण्डागारादौ 'स्तनतटात्पतितुं प्रवृत्ता' इति स्त्रीलिङ्गपाठएव दरीदृश्यते (पु. २९२) तदेवोचितमित्यहमप्यभिप्रैमि । कुम्भघोणमुद्रापितरसिकरञ्जनीसमेतकुवलयानन्दव्याख्यायां पतितुं प्रवृत्ता इत्याकारकं पाठमेवाश्रित्य 'द्वितीयोदाहरणे नायिकायां स्तनतटच्युतोत्तरीयग्रहणप्रवृत्तायां मदीयं वस्त्रमित्यतर्कितोपनतप्रियतमवचनाकर्णनजनितस्मितस्य नायकेन 'अद्यापि तिष्ठति दृशो' रिति प्रत्यक्षायमाणत्वोक्तेः अत्रापि भाविकमिति लक्षणसमन्वयश्च प्रदर्शितः अतः चन्द्रिकाकाराणां 'मालिन्यमब्जशशिनोरिति' श्लोक इव अत्रापि पाठः क्लेशावह इति सिद्धं ॥

३. एवमेव चन्द्रिकाकाराः 'चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा वादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यस्स त्वं तत्वं कथय भगवन् को हतस्तत्र पूर्वं' ॥ इत्यनुभयाभेदरूपकस्योदाहरणत्वेन दत्तेऽस्मिन्पद्ये चन्द्रज्योत्स्ना पुलिने सैकते, वक्ति कैटभं प्रथमनिहतं कंसं, भगवन् इत्यादिपदेषु क्लेशेनैव विवरणं प्रकट्यकार्षुः । एतच्च कुवलयानन्दद्दश्वनां व्यक्तमेवेति न तद्विपरीतुं प्रयत्यते, सुसंस्कृतपाठस्त्वेषः श्लोकः व्यक्तिविवेके (१२६ तमे पृष्ठे) 'ज्योत्स्नापूरप्रसरधवळे सैकतेऽस्मिन् सरय्वा वादद्यूतं सुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एकः प्राह प्रथमनिहितं केशिनं कंसमन्यस्सत्वं तत्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वमिति उपलभ्यते । एवमादिप्राचीनात्रुटिततताळकोशसंमुद्रितशुद्धकोशादिना पाठभेदाः परिष्करणीया बहवो वर्तते ।

एवमेव पाठ आदरणीय इत्यत्र पत्रिकान्तरे उपपत्तयः प्रदर्शिताः। तास्तु परीक्षकैरवश्यं प्रेक्षणीयाः ॥

४. तत्र व्यक्तिविवेके 'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहु-वधूजनस्य' इत्यलङ्कारसर्वस्वकारादिभिरुदाहृतं पद्यं पर्यायोक्त्यलङ्कार-प्रकरणे दीक्षितैरप्युदाहारि। अत्र श्लोके चक्राभिघातेति पाठः सर्वेषु मुद्रितेषु ध्वन्यालोक व्यक्तिविवेक अलङ्कारसर्वस्व कुवलयानन्द रसगङ्गा-धरादिषु ग्रन्थेषु एकविध एव संदृश्यते। व्यक्तिविवेकव्याख्याकृतातु द्वितीये विमर्शे एकाभिघातप्रसभाज्ञयैवेति पाठ आदृतोस्ति। तस्मिन् संस्कृतपाठे उपपत्तिश्च प्रदर्शिता। तथा हि। अयं च श्लोकः हय-ग्रीववधकाव्यस्थः तत्र एकाभिघातेत्येव पाठोऽस्ति। अत्र सुदर्शनाख्यस्य चक्रस्य यच्छब्देन परामर्शः न तु भगवतो वासुदेवस्य सुदर्शन-शब्दस्य पुलिङ्गत्वेन यइत्यनेन स एव परामर्शनीयः न तु नपुंसकं चक्रं तदानीं 'चकार योराहुवधूजनस्येति वर्तितव्यं एवं च यः सुदर्शनः एकाभिघातेनैव राहुवधूजनस्य विशिष्टं रतोत्सवं चुंबनमात्रशेषं चकार स इति उत्तरत्रान्वेति। न च पाञ्चजन्यश्चक्रंसुदर्शनं इत्यमर-सिंहेन सुदर्शनशब्दस्य नपुंसकत्वेनानुशिष्टत्वात् पुलिङ्गता तस्य कथं सम्भवतीति वाच्यं सुदर्शनशब्दस्य नपुंसकत्वपाठः लिङ्गानुशासन-विरुद्धइत्यमरसुधायां चक्रं सुदर्शनः इत्येव पाठस्समादृतः तादृशपाठस्य शुद्धत्त्वे 'आतोयुचे' कृदन्ते (पा. सू. ३. ३. १२८) सूत्रस्थ 'भाषायां शासियुधि, दृशि धृषि मृषिभ्यो युज्वाच्य इति वार्तिक-बलात्। युजन्ताः दुःशासनः दुर्योधनः, सुदर्शनः इत्यादयः पुलिङ्गाश्शब्दास्सिद्धा भवन्तीति वार्तिकं प्रमाणत्वेन प्रदर्शितं, 'सुदर्शनो हरेश्चक्रमेरुजम्बुद्रुमे पुमानिति कोशश्च प्रमाणीकृतः एवं च कुवलयानन्दे पर्यायोक्त्युदाहृत 'चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवेति पद्ये

एकाभिघातेति पाठः प्रशस्य इति कोविदा विदांकुर्वंतु उपन्यस्तविषये प्रमाणत्वेन व्यक्तिविवेकव्याख्यातृवचनं प्रदर्श्यते । व्यक्तिविवेकव्याख्या (३७ पृष्ठे) चक्राभिघातेत्यत्र 'एकाभिघातेत्येव हयग्रीववधे पाठः स्थितः सुदर्शनस्य पुल्लिङ्गस्य प्रक्रान्तत्वात् । यइत्यनेन परामर्शात् तत्तु अनवबुध्य चक्रं यदि परामृश्यते तदा यच्छब्दस्य नपुंसकता स्यात् तन्मुरारिरेवात्र परामृश्यतइत्याशयेन चक्राभिघातेति पठन्ति नत्वयं तत्र प्रस्तावः' इति । एवं च पर्यायोक्तिप्रकरणे 'यत्तु तत्र राहुशिरश्छेदावगमनं तत्तु प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुताङ्कुरएव । प्रस्तुतेन राहोश्शिरोमात्रावशेषेण आलिङ्गनवन्ध्यत्वाद्यापादनरूपेवाच्य भगवतो रूपान्तरे उपपादिते भगवतः स्वरूपेणावगमनं पर्यायोक्तस्य विषयः इति कुवलयानन्दकाराणां, यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासु-देवत्वादिना रूपान्तरेण व्यङ्ग्यतया बाधकाभावादिति चन्द्रिका-कारादीनां च भाषणानि आकरग्रन्थानवलोकनभ्रमजन्यानीत्येवेति तेषां सूक्तिषु के वा श्रद्दधीरन्? यदि तेषां सूरिवराणां सूक्तयः सङ्गच्छे-रन्नेवेति प्रकामं पण्डितप्रकाण्डेन प्रमाणं प्रदर्श्यते तदा तत्र विश्वसिमः इत्यलं पल्लवतल्लजकल्पप्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिन्तनेन ॥

प्रसक्ते 'अद्यापि तिष्ठति दृशोरिदमिति' श्लोके भाविकालङ्कार-लक्षणसमन्वयः प्रदर्शितः भाविकस्य तत्त्वेन व्यपदेशे, अलङ्कारत्वे क्लृप्तालङ्कारबहिर्भूतत्वे च युक्तिप्रमाणादिप्रपञ्चनं कुवलयानन्दे यद्यपि न कृतं तथापि विद्यार्थिबुद्धिवैशद्याय श्लक्ष्णो विचारः प्रकृते प्रस्तूयते । अयं च भाविकालङ्कारः लोकन्यायमूलकालङ्कारेष्वन्यतमः । तस्य लक्षणं तु 'भवेद्यत्राद्भुतार्थस्य वर्णनाद्भूतभाविनोः । अपरोक्षायमाणत्वं तत्र भाविकमुच्यते । भूताः—पूर्वकालिकाः सप्रध्वंसा इति यावत् भाविनः—उत्तरकालिकाः पदार्थाः—सप्रागभावाः तेषां प्रत्यक्षाय-

माणता यत्र तत्र भाविकं, ननु सम्बन्धो वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिनेतिन्यायेन सध्वंसप्रागभाववस्तुनोः प्रत्यक्षवदवभासो विरुद्ध इति चेत्तत्र हेतुः अद्भुतार्थस्य वर्णनादिति। यथा वा योगिनामैकाग्र्यलक्षणया भावनया अतीन्द्रिय कालान्तरीयदेशान्तरीयवस्तुसाक्षात्कारः, यथा च विरहिपथिकादीनां निरन्तरकामिनीभावनया 'सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवाद' इतिवत् प्रत्यक्षायमाणत्वं, तथा काव्यतत्वविदां रमणीयार्थप्रतिपादककाव्यतत्वगतात्यद्भुतत्वानुसन्धानप्रयुक्तया भावनया अतीतानागतपदार्थसाक्षात्कारो युज्यतएवेति पिण्डितोऽर्थः। एवं च अतीतानागतानां सन्निकर्षविरहेपि स्वरूपातिशयमाहात्म्येन तत्कृतोत्कर्षवत्तया विवक्षणादलङ्कारत्वं भाविकस्य युज्यते, भावः—कवेरभिप्रायः श्रोतारि प्रतिबिम्बितत्वे नास्तीति भाविकं इति भावः—कवेः अभिप्रायः—भूतभाविनोरपि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वेन प्रतिपादनेच्छारूपः अस्ति अस्येति विषयत्वाख्यसम्बन्धपरषष्ठीसमर्थातमत्वर्थे ठन्प्रत्ययः अस्मिन्निति विग्रहप्रदर्शनं तु 'सप्तम्यां च न तौ स्मृतादिति भाष्यविरुद्धं इति, भावाय—साक्षात्काराय प्रभवतीति 'तस्मै प्रभवति स सन्तापादिभ्य इति ठञ्' इति वा व्युत्पत्तिं प्रामाणिकाः प्रत्याययन्ति। एवं च अलङ्काराणां परस्परविच्छेदात्मकवैलक्षण्यस्य हेतुभूतायाः जन्यतासंसर्गेण काव्यनिष्ठायाः कविप्रतिभायास्साम्राज्याद्भाविकस्य अलङ्कारत्वं सुस्थं। अतःपरं क्लृप्तालङ्कारबहिर्भूतत्वं साध्यते। अद्यापि तिष्ठतीत्यादौ प्रत्यक्षासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनाद्वा अतिशयोक्त्यैव गतार्थतेतिचेन्न। एतादृशातिशयोक्तेः सर्वालङ्कारानुप्राणकत्वेन वर्तनं आवश्यकमिति विशेषालङ्कारप्रसङ्गे 'सर्वत्रैवं विधे विषये अतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां विना प्रायेणालङ्कारत्वाभावा' दिति काव्यप्रकाशकृता मम्मटभट्टेन, 'सैषा

सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोलङ्कारोऽनया विना' इति भामहाचार्येण, 'अलङ्कारान्तराणा - मप्येकमाहुः परायणं। वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति दण्ड्याचार्येण च भाषितत्वात्, न च सम्बन्धातिशयोक्त्या अगतार्थमपि कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्त्या कबळीकृतमेवेति वाच्यं, विषयतातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नतादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावेच्छदकधर्मावच्छिन्नात्प्रागुत्पत्तावेवातिशयोक्तेरभ्युपगतत्वात्। कारणात्प्राक्कार्योत्पत्तिरित्यनेन प्रकारेणोक्तावेवातिशयोक्तिः। भाविविषयप्रत्यक्षेत्वेनोक्तौ भाविकमित्याश्रुतत्वात्, किं च अतिशयोक्तिगतं कार्यतावच्छेदकं, कार्याधिकरणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेनोक्तं यत्कारणं तत्प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं अत्रत्यं तु प्रागभावप्रतियोगित्वेन यत्कारणमुक्तं तदतिरिक्तकारणताप्रातियोगिककार्यतावच्छेदकमिति भेद इति विभावनीयं, अत एव अत्यद्भुतातथ्यवर्णनरूपात्युक्त्यलङ्कारेपि नांतर्भवितुमर्हति। अत्युक्तेरपि अतिशयोक्तिविशेषरूपत्वेन प्रागुक्तयुक्ते जागरूकत्वात्। नापि स्वभावोक्त्येदं निगीर्यते लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्य यथावदन्यूनानतिरिक्तत्वेन वर्णनया प्रत्यक्षायमाणत्वं स्वभावोक्तौ, भाविके तु अत्यद्भुतत्वेन लोकोत्तराणां वस्तूनां स्फुटतया ताटस्थ्येन प्रतीतिरिति महान् भेदः। नापि रसवदाद्यलङ्कारेऽन्तर्भवितुं सांप्रतं तत्र विभावानुभावाद्यनुसन्धानेन परमाद्वैतज्ञानिवन्ममैवेते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते इत्यादिविशेषपरिहारात्साधारण्येन सकलसहृदयसम्पादभाजा रसादेरस्वाद्यत्वं भाविके तु भूतभाविनोरत्यद्भुतार्थयोस्सर्वज्ञवत्ताटस्थ्येनैव प्रतीतिर्नसाधारण्येन। नन्वत्र भूतभाविनोरप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसायादिवादेरभावाच्च। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा कुतो न स्यादिति चेन्न नह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेना-

ध्यवसीयते किं तर्हि काव्यार्थपरिशीलयितृभीरसिकधौरेयैः प्रत्यक्षं विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवद्दृश्यते । नापिभ्रान्तिमदलङ्कारेण कबळीक्रियते । काव्याभ्यासनैरन्तर्यविशदीकृतमनोमुकुराणां रसिकानां भूतभाविवस्तुसाक्षात्कारसामग्रीरूपाया भावनाया भ्रान्तिजनकत्वाभावात् । नचात्र प्रसादाख्यो गुण इति वक्तुं युक्तं भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे प्रसादस्याहेतुत्वात्, अतएतात्याद्भुतो रस इति लपितुं सांप्रतं विस्मयरूपं चमत्कारं प्रत्यस्य हेतुत्वात् चमत्कारयोगे रसरूपताया असम्भवात् । भावनावशेनैव सहृदयहृदये तथैवोदीयमानतया न विरोधाभासोऽपि भवितुं प्रभवतीति सर्वालङ्कारसरण्युत्तीर्णोऽयं भाविकालङ्कारो रुद्रटमम्मटादिभिरुररीकृत इति सहृदयास्स्वान्ते समालोचयन्त्विति ॥

महाविद्वान् क. गोपालकृष्णशास्त्री.

माहिषेयकृतं तैत्तिरीयप्रातिशाख्यभाष्यम् *

कृष्णयजुःप्रातिशाख्यस्य तैत्तिरीयप्रातिशाख्यापरपर्यायस्याद्यावधि व्याख्याने द्वे केवलमुपलब्धे । तत्राद्यं त्रिभाष्यरत्नमिति । द्वितीयं वैदिकाभरणमिति । सांप्रतन्तु तृतीयमपि भाष्यं पदक्रमसदनाख्यं माहिषेयकृतं मद्रपुरीयविश्वविद्यालयात्प्रकाशितमुपलभ्यते । इदं च भाष्यं त्रिभाष्यरत्ननामकात् व्याख्यानात्प्राचीनं तद्व्याख्यानस्यैव मूलभूतमिति च त्रिभाष्यरत्नस्योपक्रम एवावगम्यते । यथोक्तं त्रिभाष्यरत्नकृता—

व्याख्यानं प्रातिशाख्यस्य वीक्ष्य वाररुचादिकम् ।
कृतं त्रिभाष्यरत्नं यद्भासते भूसुराप्रियम् ॥ इति ।

अत्र वाररुचादिकम् इत्यादिशब्देन आत्रेयमाहिषेयभाष्ये गृह्येते । अत एव त्रिभाष्यरत्नमिति नाम्न उपपत्तिः इति च ॥

इत्थं च वररुचिकृतमात्रेयकृतं च तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्यान्यदपि भाष्यद्वयमस्तीत्यनेनैव वचनेन ज्ञायते । अथापि तद्भाष्यद्वयमद्यावधि विरळप्रचारतया न समुपलभ्यते ॥

इदं च भाष्यं त्रिभाष्यरत्नमेवानुरुणद्धि न वैदिकाभरणं । यतस्त्रिभाष्यरत्नवदेवात्रापि, वर्णसमाम्नाये षोडश स्वरात्राः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाः; चतस्रोऽन्तस्थाः, षडूष्माणः, अनुस्वारः, विसर्जनीयः, रङ्गाख्यः प्लुतः, ळकारः, चत्वारो यमाः, स्वरभक्तिः, इति षष्टिसङ्ख्या वर्णा अङ्गीकृताः । वैदिकाभरणकारस्तु रङ्गसंज्ञकं प्लुतं स्वरभक्तिं

* प्राप्तिस्थानं—मद्रपुरीयविश्वविद्यालयः, मूल्यं रूप्यकद्वयम्.

च पृथगपरिगणयन् चतुर्णां यमानां स्थाने पञ्च नासिक्यान् परिगणयन् एकोनषष्टिर्वर्णा इत्यङ्गीचकार ॥

इदमपरं ज्ञापकमस्य भाष्यस्य त्रिभाष्यरत्नसारूप्ये । यतश्चात्रापि त्रिभाष्यरत्नवदेव जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्वमभ्युपगतम् । अत एव माहिषेयः—

इतिपरोऽपि इति सूत्रं रेफादेशविधिपरं व्याख्याय, इतिं श्रुतः इति क्रमस्य जटायां श्रुतरितिं इत्येवमुदाजहार । एवमन्यत्रापि । वैदिकाभरणकारस्तु प्रातिशाख्यस्य जटाविषयकतामसहमानः इति परोऽपि इति सूत्रं बह्वृचादिमतान्तराभिप्रायेण अबिभस्तं इति संहितायाः पदाध्यायकाले अबिभरिति–तं इत्येवं, इतिकरणविधिपरतया व्याचख्यौ । एवमन्यत्रापि ॥

ननु यद्यस्मिन्भाष्ये जटापि लक्षणशास्त्रविषयतया प्रतिपाद्यते अथ कथं पदक्रमसदनमिति भाष्यनाम्न उपपत्तिः? इति चेत् पदक्रमयोः प्राधान्यतः प्रतिपाद्यत्वाभिप्रायेणेति वदामः । अत एव त्रिभाष्यरत्नवत् वैदिकाभरणवच्च संहिताविषयकत्वमप्यस्य भाष्यस्य युक्तं । यतश्च अथ संहितायां इत्यधिकृत्य विधीयमानाः कार्यविधयः संहिताविषयकतयैवात्राप्युपपाद्यन्ते ॥

इदं चान्यालिंगमस्य भाष्यस्य त्रिभाष्यरत्नसारूप्ये। यतास्त्रिभाष्यरत्नकारवदेव प्रग्रहाध्यायैकादशसूत्रगतस्य विशाखे-ग्रहणस्य—

विशाखे नक्षत्रं इत्युदाहरणं दत्वा वीति किं? तस्मिन्त्सहस्रशाखे इति प्रत्युदाहरन्माहिषेयोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणाऽऽरण्यकयोरप्येतत्प्रातिशाख्यवि-षयतां व्यक्तमेवाहेति। तत्सूत्रे वीत्यस्य व्यावर्त्यं शाखान्तरे इति वदंस्तु वैदिकाभरणकारः शाखा-न्तरीयसंहितावाक्यमेव प्रत्युदाहारणमिति मन्यते। अत एव श्रृत उत्स्नाति जनिता मतीनां इति ब्राह्मणवाक्ये उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्जनपरः इति सूत्रेण सकारस्य लोपप्रसङ्गमाशंक्य संहिताग्रन्थ-मात्रविषयत्वादस्य शास्त्रस्य इति समाहितं वैदि-काभरणकृता॥

इत्थमेव प्रायोऽन्यत्रापि त्रिभाष्यरत्नसारूप्यं क्वचित् क्वचित् वैदिकाभरणवैरूप्यं चास्मिन्भाष्य उदीक्ष्यते। तदेवंकेषुचिद्विषयेषु त्रिभाष्यरत्नमाहिषेयभाष्ययोः वैदिकाभरणस्य च सत्यपि विसंवादे त्रीण्यप्येतान्यवश्यमेव वैदिकैराधिगन्तव्यानि। यतस्त्रिष्वप्येतेषु पदाव-

ग्रहप्रग्रहाऽप्रग्रहक्रमसंहितास्वरसंध्यादीनां लक्षणानि सम्यगवबुध्यन्ते। प्रकृतभाष्ये चायं विशेष उच्यते—

अयन्तु प्रकृते भाष्ये गुणो वैशेषिकोभवेत्।
यदत्र विस्तराभावात्सूत्रार्थानां सुबोधता॥

इति। अतश्च इदं भाष्यं बालानामपि लक्षणजिज्ञासूनां विना प्रयासं लक्षणशास्त्रे व्युत्पत्तिं जनयत्येवेति सुदृढं वक्तुं प्रभवामः इतिशम्॥

कृष्णघनपाठी,
महाराजसंस्कृतमहापाठशालायजुर्वेदाध्यापकः.

गुरुशिष्यभावः

प्रथम आश्वासः

I

श्रेष्ठः अध्यापकाः (=पाठयितारः)—

१ वेद
२ वेदान्तसारार्थतत्त्ववित्
३ श्रुतिपारगः
४ सततं वैदिकाचारनिरतः
५ शास्त्रपारगः ।
६ शान्तः
७ दान्तः
८ जितक्रोधः
९ जितामित्रः
१० जितेन्द्रियः ।
११ वेदाध्ययनकृत् नित्यं
१२ वेदार्थस्य विचारकृत्
१३ स्वशिष्य
१४ पुत्रवात्सल्यसहितः
१५ ब्रह्मवित्तमः ।
१६ अहर्निशंश्रुतेर्जापी
१७ श्रौताचाररतः सदा ।
१८ अहिंसारहितः नित्यं—
१९ ब्रह्मतत्त्वार्थचिन्तकः ।
२० शिव
विष्ण्वोरभेदेन नित्योपास्ति-
रतः
२१ द्विजः ।
२२ महाकुलप्रसूतः (च)
गुरुः इत्युच्यते बुधैः ।''
(अगस्त्यसंहितायां)

१ ''सहस्रकृत्वो गायत्रीजप-
कर्ता दिनेदिने ।
२ अनसूयः
६ जितक्रोधः
४ वेदाध्ययनकृत् सदा ।
५ सर्वागमरहस्यज्ञः

गुरुरुक्तः महानयम् ।"

(तत्रैवान्यत्र)

"प्रपित्सु—

१ मन्त्रनिरतं

२ प्राज्ञं

३ हितकरं

४ शुचिम् ।

५ प्रशांतं

६ नियतं वृत्तौ

७ भजेद्विजवरं गुरुम् ।"

(दाशरथिसंहितायाम्)

१ मातृतः

२ पितृतः शुद्धः

३ शुद्धभावः

४ जितेन्द्रियः ।

५ सर्वागमानां सारज्ञः

६ सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।

७ परोपकारनिरतः

८ जप

९ पूजादितत्परः ।

१० अमोघवचनः

११ शांतः

१२ वेद

१३ वेदाङ्गपारगः ।

१४ शान्तः

१५ दान्तः

१६ कुलीनः (च)

१७ विनीतः

१८ शुद्धवेषवान् ।

१९ शुद्धाचारः

२० सुप्रासिद्धः

२१ शुचिः

२२ दक्षः

२३ सुबुद्धिमान् ।

गुरुरित्युच्यते देवि सर्वलोक-
हिते रतः ।"

(शङ्करसंहितायाम्)

१ अवदातान्वयः

२ शुद्धः

३ स्वोचिताचारतत्परः ।

४ आश्रमी

५ क्रोधरहितः

६ वेदवित्

७ सर्वशास्त्रवित् ।

८ तत्त्वज्ञः यन्त्र—

९ मन्त्राणां

१० मन्त्रभेत्ता

११ रहस्यवित् ।

१२ पुरश्चरणकृत्
२३ होम–मन्त्रसिद्धः ।
१४ प्रयोगवित् ।
१५ तपस्वी
१६ सत्यवादी (च)
१७ गृहस्थः
१८ गुरुरुच्यते । यः समः सर्व-
भूतेषु
१९ विरागी
२० गतमत्सरः ।
२१ जितेन्द्रियः
२२ शुचिः
२३ दक्षः
२४ सर्वाङ्गावयवान्वितः ।

(अन्यत्र)

१ पिता
२ माता (तथा)
३ भ्राता
४ साङ्गवेदोपदेशकृत् ।
चत्वारः गुरवः प्रोक्ताः
पूज्याः प्रत्यहमादरात् ।"

(ततोऽन्यत्र)

१ "अध्यापकः (च) वेदानां
२ वेदार्थप्रतिबोधकः ।
३ शास्त्रवक्ता
४ धर्मवक्ता
५ नीति—
६ शास्त्रोपदेशकः ।
७ मन्त्रोपदेश—
८ व्याख्याकृत्
९ वेदसन्देहहृत् (तथा) ।
१० व्रतोपदेशकः (चैव)
११ भयत्राता (ताअ)
१२ (अ)न्नदः (अपिच) ।
१३ श्वशुरः
१४ मातुलः (चैव)
१५ ज्येष्ठभ्राता
१६ पिता (तथा) ।
१९ उपनेता
२० निषेक्ता च
२१ संस्कर्ता मित्रसत्तम ।
एते (हि) गुरुवः प्रोक्ताः
पूज्या वंद्याः (च) सादरम् ।

(बृहन्नारदीये)

———

II

अध्यापनयोग्या विद्यार्थिनः, तेषां गुणा वा—

१ " अद्रुतम्
२ अविलम्बितम्
३ अविशङ्कितम्
४ अनुनासिकम्
५ व्यक्ताक्षरम्
६ अपीडितवर्णम्
७ अक्षि
८ भ्रुवौ (भ्रओ)
९ (ओ) ष्ठ—
१० हस्तैः—अनभिनीतं
११ सुसंस्कृतम्
१२ नात्युच्चैः—
१३ नातिनीचैः (च)—स्वरैः पठेत्
१४ न चान्तरेण कश्चिद्व्रजेत् तयोरधीयानयोः ।
१५ शुचिः
१६ गुरुपरः
१७ दक्षः
१८ तन्द्रा—
१९ निद्रा—विवर्जितः पठेत् ।
एतेन विधिना शिष्यः शास्त्रान्तमाप्नुयात् ।
२० वाक्यसौष्ठवे
२१ अर्थविज्ञाने
२२ प्रागल्भ्ये
२३ प्रयोग (कर्म)—नैपुण्ये
२४ तदभ्यासे
२५ सिद्धौ (च) यतेत ।
—(स्मृत्यन्तरे)

१ माधुर्यम्
२ अक्षरव्यक्तिः
३ पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
४ धैर्यम्
५ लयसमर्थं (च) षडेते पाठका गुणाः ।"
—(पाणिनिशिक्षायाम्)

१ अव्यापन्नेन्द्रियम्
२ निभृतम्
३ अनुद्धतम्
४ अव्यसनिनम्
५ शौच—
६ शीलाऽऽ
७ (आ) चाराऽ
८ (अ) नुराग

९ दाक्ष्य
१० प्रादक्षिण्योपपन्नम्
११ अध्ययनाभिकामम्
१२ अत्यर्थदर्शनैकानन्यकार्यम्
१३ अलुब्धम्
१४ अनलसं
१५ सर्वभूतहितैषिणम्
१६ आचार्य सर्वानुशिष्टिप्रति–करम्
१७ अनुरक्तम्

एवं गुणसमुदितमध्याप्यमेवाहुः ।

—(अन्यत्र)

१ शुचये
२ कृतोत्तरासंगाय
३ अव्याकुलाय
४ नियमेन—उपस्थिताय शिष्याय

क्रमेण यथाशक्ति गुरुरुपदिशेत् पदं पादं श्लोकं वाक्यं तदर्धं वा ।"

—(तत्रापि)

१ " द्विज—दरिद्र
२ मित्र
३ प्रव्रजितोपनत
४ द्विज—साध्व(धुअ)
५ ,, (अ) नाथाभ्युपगतानाम् आत्मबान्धवानां पुत्रादीनामिव अध्यापनं कर्तव्यम् । एवं हि साधु भवति ।

एवं हि विद्या प्रकाशेत ।

१ मित्र
२ यशः
३ धर्मा(र्मअ)
४ (अ)र्थ
५ कामां(श्च)प्राप्नुयात् ।

(सुश्रुते)

१ " शास्त्र
२ प्रज्ञा
३ धृतिः
४ दाक्ष्यं
५ प्रागल्भ्यं
६ धारयिष्णुता ।
७ उत्साहः
८ वाग्मिता
९ औदार्यम्
१० आपत्कालसाहिष्णुता ।

११ प्रभावः
१२ शुचिता
१६ मैत्री
१४ त्यागः
१५ सत्यं
१६ कृतज्ञता ।
१७ कुलं
१८ शीलं
१९ दमः(चेति)
गुणाः सम्पत्ति [विद्यादि-
सम्पत्ति] हेतवः"
(आग्नेयपुराणे)

१ "ब्राह्मण-
२ क्षत्रिय-
३ वैश्यानाम्—अन्यतमम्
४ अन्वय-
५ वयः-
६ शील-
७ शौर्य-
८ शौचाऽऽ-
९ (आ) चार-
१० विनय-
११ शक्ति-
१२ बल-
१३ मेधा
१४ धृति
१५ स्मृति
१६ मति
१७ प्रतिपत्तियुक्तं
१८ तनुचिह्नौ (ह्वाओ)
१९ (ओ)ष्ठ
२० दन्ताग्रम्
२१ ऋजुशक्ताऽ
२२ (अ)क्षि
२३ नासम्
२४ प्रसन्नचित्त
२५ वाक्
२६ चेष्टं
२७ क्लेशसहं (च) शिष्यमुप-
नयेत् ।
(ऽव्येद्यते)

१ "विद्यानुरक्तिः
२ आरोग्यं
३ विनयो (यउ)
४ (उ)द्यम
५ बुद्धयः ।
६ एकाग्रता इति षट् ज्ञेयाः
धन्यानां पाठहेतवः ।"

१ " नात्युच्चैः
२ नातिनीचैः (च)
३ नानेकमनाः सदा ।
४ नविच्छिन्नपदं (चैव)
५ नास्पष्टं पाठकः पठेत् ।"
(लैङ्गे)

१ " काम
२ क्रोध
३ लोभ
४ मोह
५ मानाऽ
६ (अ) हङ्कारे (र्ई)
७ (ई)र्ष्या
८ पारुष्य
९ पैशुन्याऽ
१० (अ) नृताऽऽ
११ (आ)लस्याऽ
१२ (अ)यशस्यानि हित्वा
१३ नीचनख
१४ रोम्णा
१५ शुचिना
१६ शुद्धवाससा
१७ सत्य
१८ व्रत
१९ ब्रह्मचर्याऽ
२० (अ)भिवादन तत्परेणावश्यं भवितव्यम् ।
२१ गुर्वनुमतस्थानगमन
२२ शयनाऽऽ
२३ (आ)सन
२४ भोजनाऽ
२५ (अ)ध्ययनपरेण भूत्वा
२६ गुरुप्रिय
२७ हितेषु—वर्तितव्यम्
२८ अतोन्यथा वर्तमानस्य शिष्यस्य (विद्यार्थिनः)—अधर्मो भवति
२९ अफला(च)विद्या
३० न च प्राकाश्यं प्राप्नोति "
(सुश्रुते)

१ " कृतज्ञाः
२ शुचयः
३ प्राज्ञाः
४ क्रोध
५ द्रोहविवर्जिताः ।
६ (गुरुभिः)त्यक्तशाठ्याः (च)
७ पाठ्याः शिष्याः विवेकिनः ।"
(विवेकविलासे)

१ "शिष्यः
२ शुद्धान्वयः
३ श्रीमान्
४ विनीतः
५ प्रियदर्शनः
६ सत्यवाक्
७ पुण्यचरितः
८ दयाधीः
९ दम्भवर्जितः ।
१० काम
११ क्रोधपरित्यागी
१२ भक्तः(च)गुरुपादयोः ।

इत्यादिलक्षणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा ।"

(पाद्मे)

१ "हयानामिव जात्यानामर्ध-
रात्रार्धशायिनाम् ।
न(हि)विद्यार्थिनां निद्रा चिरं
नेत्रेषु तिष्ठति ।
२ न भोजनविलम्बी स्यात् ।
३ न(च)नारीनिबन्धनः ।
४ सुदूरमपि कष्टेन व्रजेत् गुरु-
गृहं त्वरन् ।"

(बृहन्नारदीये)

III

विद्यार्थिनाम् (अन्येषामपि) उपदेशः—

"आत्माहितं चिकीर्षता विद्यार्थिना (अन्येनापि)
सर्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम् ।

सद्वृत्तानि—

१ देव
२ गो
३ ब्राह्मण
४ गुरु
५ वृद्ध
६ सिद्धाऽऽ
७ (आ)चार्यानर्चयेत् ।
८ अग्निमुपाचरेत्

९ द्वौकालावुपस्पृशेत् ।
१०-१२ मलायतनेषु द्वादशसु अभीक्ष्णं पादयोः (च) वैमल्यमादध्यात् ।
१३ नित्यमनुपहतवासाः
१४ सुमनाः (च) स्यात् ।
१५ परपरुषवचनसहिष्णुः ।
१६ राग
१७ द्वेष–हेतुहन्ता ।
१८ नानृतं ब्रूयात् ।
१९ नान्यस्वमादद्यात् ।
२० नान्यस्त्रियमभिलषेत्, पश्येत् (च) ।
२१ न वैराय रोचयेत् ।
२२ न कुर्यात्पापम् ।
२३ नान्यदोषान् ब्रूयात् ।
२४ नान्यरहस्यमागमयेत् ।
२५ नाधार्मिकैस्सहासीत ।
२६ न राजद्विष्यैः सहासीत ।
२७ नोन्मत्तैः ,,
२८ न पतितैः
२९ न भ्रूणहन्तृभिः
३० न क्षुद्रैः
३१ न दुष्टैः
३२ न दुष्टयानान्यारोहेत् ।
३३ नानास्तीर्णम्
३४ अविशालम्
३५ असमम् (वा) शयनं प्रपद्येत ।
३६ न द्रुममारोहेत् ।
३७ न च शीघ्रवेगमवगाहेत जलं ।
३८ नोच्चैर्हसेत् ।
३९ न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत् ।
४० नासंवृतमुखः जृम्भां
४१ क्षवथुं हास्यं (वा) प्रवर्तयेत् ।
४२ न नासिकां कुष्णीयात् ।
४३ न दन्तान् विघट्टयेत् ।
४४ न नखान्वादयेत् ।
४५ न भूमिं विलिखेत्
४६ न तृणं छिन्द्यात् ।
४७ न लोष्टं मर्द्दीयात् ।
४८ ज्योतींषि
४९ अग्नि–अमेध्यम्
५० अशस्तं (च) नाभिवीक्षेत ।

—(धर्मशास्त्रेषु)

इति प्रथम आश्वासः

द्वितीय आश्वासः

I

आध्यापनानर्हा विद्यार्थिनः । तेषां दोषा वा—

" न कराळः(ल)
न लम्बोष्ठः
नाव्यक्तः
नानुनासिकः ।
गद्गदः
बद्धजिह्वः(च)
न वर्णान् वक्तुमर्हति "
(याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्)

" पापिने —
१ क्रूरचेष्टाय
२ शठाय
१ कृपणाय(च)
४ दीनाय
५ आचारशून्याय
६ मन्त्र(शास्त्र) (वेद) द्वेषपराय (च) ।
७ निन्दकाय(च)
८ मूर्खाय
९ तीर्थद्वेषपराय(च) ।
१० भक्तिहीनाय(देवेशिनदेया)
११ मलिनाय(च) । विद्येतिशेषः ।
(तत्रे

III

१ " चर्वणं
२ गिलनं(चापि)
३ कासितं
४ श्वसितं(तथा) ।
५ नीचो(चउ)
६ (उ)च्चं(चापि)
७ अगम्भीरं
वर्जयेत्पाठकः सुधीः "
(हारीतस्मृतौ)

१ "गुरुष्वविनयः
२ धर्मे द्वेषः
३ स्वगुणैर्मदः ।
४ गुणिषु द्वेष
५ मात्सर्या(र्यअ)
६ (अ)सूयाः स्युः
विषवत्स्मृताः ।
(वसिष्ठस्मृतौ)

१ "अव्यवसायिनम्
२ अलसं
३ दैवपरं
४ साहसात् (च)परिहीनम् ।
प्रमदेव वृद्धनाथं नेच्छत्युप-
गूहितुं विद्या ।"
(सुभाषिते)

१ "गीती
२ शीघ्री
३ शिरःकम्पी(तथाऽ) ।
४ (अ)लिखितपाठकः
५ अनर्थज्ञः=अर्थज्ञानरहितः
६ अल्पकण्ठः(च)
षडेते पाठकाधमाः
(पाणिनीयशिक्षायाम्)

१ "द्यूतं(च)
२ पुस्तकं२
३ वाद्यं
४ नाटकेषु(च)सक्तिका ।
५ स्त्रियः
६ तन्द्रा(च)
७ निद्रा(च)
विद्याविघ्नकराणि षट्"
(नारदशिक्षायाम्)

१ "न शठाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्
२ न क्लीबाः
३ न च मानिनः ।
४ न च लोकरवाद्भीताः
५ न च श्वःश्वः प्रतीक्षकाः"
(नारदीयशिक्षायाम्)"

१ "शोकः
२ क्रोधः(च)
३ लोभः(च)
४ कामः
५ मोहः
६ परासुता—परतत्परत्वमित्यर्थः
७ ईर्ष्या
८ मानः
९ विचिकित्सा(च)
१० हिंसाऽ

११ (अ)सूया
१२ जुगुप्सता ।
द्वादशैते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः"
(कालिकापुराणे)

१ "आलस्यात्
२ मूर्खसंयोगात्
३ भयात्
४ रोगनिपीडनात् ।
५ अत्यशक्त्या(च)
६ मानात् (च)
षड्भिर्विद्या विनश्यति
१ कामः
२ क्रोधः(तथा)
३ लोभः
४ हर्षः
५ मानः
६ मदः(तथा) ।
षड्वर्गमुत्सृजेदेनम्—अस्मिंस्त्यक्ते सुखी नरः"
(माण्डूकशिक्षायाम्)

१ "कामं
२ क्रोधं(तथा)
३ लोभं
४ स्वादु
५ शृङ्गार
६ कौतुकम्
७ आलस्यम्
८ अतिनिद्रां(च)
विद्यार्थी(हि)अष्ट वर्जयेत् ।"
(सुभाषिते)

१ "परस्त्रीनिरतः
२ दुष्टः
३ परद्रव्यापहारकः ।
४ आचार्यस्य सकृद्वापि मिथ्याभाषणतत्परः ।
५ वेदनिन्दापरः नित्यं
६ मूर्खः
७ आचार्यनिन्दकः ।
८ अर्थलुब्धः
९ क्रोधशीलः
१० कामुकः
११ श्रुतिवर्जितः ।
परित्यजेदमून् शिष्यानपि सर्वस्वदायकान्"
(दाशरथिसंहितायाम्)

१ "अलसाः
२ मलिनाः

३ क्लिष्टाः
४ दाम्भिकाः
५ कृपणाः(तथा) ।
६ दरिद्राः
७ रोगिणः
८ अतुष्टाः
९ रागिणः
१० भोगलालसाः ।
११ असूया-
१२ मत्सरग्रस्ताः
२३ शठाः
१४ परुषवादिनः ।
१५ अन्यायोपार्जितधनाः
१६ परदाररताः(च ये) ।
परित्यजेदमून् शिष्यान् कदा-
पि कृपया गुरुः "
(नगृह्णीयात्)
(अगस्त्यसंहितायाम्)

१ " दांभिकं
२ भिन्नमर्यादं
३ नास्तिकं
४ लुब्धचेतसम्
विद्वान्नैवानुगृह्णीयात्तं शिष्यं
नरकप्रदम् "
(नारदीयपुराणे)

१ " धर्माऽ
२ (अ)र्थौ यत्र न स्यातां
२ शुश्रूषावापि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं
बीजमिवोषरे ।"
(मनुस्मृतौ)

शुश्रूषारहिता विद्या ह्यपि मे-
धागुणैर्युता । वन्ध्येव
युवती तस्य न विद्या
फलिनी भवेत् ॥
(नारदशिक्षायाम्)

१ " आलस्यं
२ मद
३ मोहौ(च)
४ चापलं
५ गोष्टिः(एवच) ।
३ स्तब्धता(च)
७ अभिमानित्वं(तथा)
८ त्यागित्वम्, (अत्यागित्वम्)
(एवच) ।
एते वै सप्त(अष्ट) दोषाः
स्युः सदा विद्यार्थिनां
मताः "
(उद्योगपर्वणि)

"पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति—
१ जडाः
२ स्तब्धाः(च ये नराः) ।
३ अलसाः(च)
४ अतिरोगाः (च येषां वै)
५ विस्मृ (निःसृ) तं (चञ्चलं) मनः"
(याज्ञवल्क्यशिक्षायाम्)

इति द्वितीय आश्वासः

(अनुवर्तते).

धर्माधिकारी काशी शेषवेङ्कटाचलशास्त्री.

कौण्डिन्यप्रहसनम्

द्व्यङ्कं नवीनमिदं रूपकं। प्रणेतारः श्रीमन्तः महालिङ्ग-शास्त्रिणः। हास्यरसपरिपूरितमिदमतीव सरसं हृदयङ्गमं च वर्तते। अस्मिन्नतिकृपणकस्य परपिण्डपुष्टपिचण्डिलस्य च स्वभावः स्पृहणीयेन वस्तुना चित्रितः कौतुकमातनोति पाठकानां। किं चास्यपठनेन केचन गृहोपयुक्ता अपूर्वाश्शब्दाः परिचिता भवन्ति। पात्राणां स्वस्वभावोचितानि वचांसि बहुधा प्रहासयन्ति पाठकान्। किं बहुना प्रहसनमिदमतीव रमणीयमभिनययोग्यं च वर्तते। एतत्कविभिर्भास-कथासारादयो ग्रन्थाः विरचिताः प्रकाशिताश्च। शास्त्रिणां गीर्वाण-भाषासेवया प्रमुदिता वयमर्पयामस्तेभ्यो धन्यवादानित्यावेदयिता॥

विद्यार्थी नारायणः.

सम्पादकीयसूचना

एतत्पत्रिकायाः १९३० तम वत्सरीय द्वितीयसाञ्चिकाय व्याससिद्धान्तमार्ताण्डविमर्शाभिधानेन कश्चन प्रबन्धः कैश्चित्पण्डित-महोदयैरलिखि। प्रबन्धे तस्मिन् केचनांशाः अद्वैतेतरमतानुया-यिनामुद्वेगकरा इति केचनाभिप्रेयुः। पत्रिकायामेतस्यां कस्या-प्यनुद्वेगकरा एव प्रबन्धाः भवेयुरित्यास्माकीनां प्रतिज्ञां परिपालयितुं प्रबन्धस्यास्य तदानीमेव संसूचितमनुवर्तनं परिहरामः॥

ओं शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः.

प्रमोदसंवत्सरीयाश्विन शुक्लद्वादश्यां श्रीमन्महाराज महासंसदि विद्वत्परीक्षासूत्तीर्णानामनुगृहीतसम्भावनाप्रकारः.

संख्या	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान रूप्याणि	विशेषः
	मध्यमपरीक्षा. प्रथमवर्गः				
1	विद्वान्. वि. एस. रामचन्द्रशास्त्री.	पूर्वमीमांसा	शृङ्गेरिमठम् शृङ्गेरि	75	
2	स्वामिनाथन्	कृष्णयजुर्वेदक्रमान्तः	वेदपाठशाला, मणकाल्	50	
3	वरदराजन्	,, ...	,, ...	50	
4	वैद्यनाथघनपाठी (मणकाल्)	,, ...	,, ...	50	
5	गणेशघनपाठी	,, ...	तिरुवाडि	50	
6	रामकृष्णघनपाठी	,, ...	,, ...	50	
7	कोदण्डरामघनपाठी	,, ...	तिन्नवेल्लि	50	
8	वैद्यनाथघनपाठी (अरियूरु)	,, ...	अल्लूरु	50	

संख्या	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान रूप्याणि	विशेषः
34	वाञ्छेश्वरशर्मा	शुक्लयजुर्वेदसलक्षणघनान्तः	वैहनलूरु	75	शाङ्कवस्त्रद्वयम्
35	विद्वान्. ना. वैद्यनाथशर्मा	शुक्लयजुर्वेदस्मार्तप्रयोगः	,, ...	75	,,

द्वितीयवर्गः

संख्या	नामधेयम्	शास्त्रनाम	अध्ययनस्थलम्	संमान रूप्याणि	विशेषः
36	पुरोहित नंजुण्डशास्त्री	नव्यन्यायः	मैसूरु महापाठशाला	100	
37	चक्रवर्ती कस्तूरि रङ्गनाथाचार्यः.	साहित्यम्	,, ...	100	
38	विद्वान्. ए. रङ्गसामय्यंगार्	विशिष्टाद्वैतवेदान्तः	श्रीरङ्गम्, स्वव्यासङ्गः	100	
39	पराङ्कुशाचार्यः	कृष्णयजुर्वेदसलक्षणघनान्तः	वेदमहापाठशाला, बेंगळूरु	60	
40	विद्वान्. नटेशघनपाठी	कृष्णयजुर्वेदस्मार्तप्रयोगः	मैसूरु महापाठशाला	60	
41	नारायणशर्मा	शुक्लयजुर्वेदसलक्षणघनान्तः	नारायणमङ्गलम्	60	

प्रमोदवत्सरीय विशेषपारितोषिकप्रदानप्रकारः.

संख्या	पारितोषिकनामानि	पारितोषिकविषयः	पारितोषिकभाजः
1	पेरिस्वामि तिरुमलाचार्यनामाङ्कितपारितोषिकम्	साहित्यम्	चक्रवर्ती कस्तूरिरङ्गनाथाचार्यः
2	राजसभाभूषण कर्पूर श्रीनिवासराव् पारितोषिकम्	नव्यन्यायः	पुरोहित नञ्जुण्डशास्त्री
3	एं. जि. कृष्णस्वामिराव् सुवर्णाभरणम्	विशेषप्रावीण्यम्	,,
4	आर्काट्श्रीनिवासचार्लु वीरशृङ्खलम्	वेदान्तः	विद्वान् आ. रंगसामय्यंगार्
5	धर्माधिकारी पण्डितरत्नं तर्कतीर्थ कस्तूरिरङ्गाचार्य पारितोषिकम्	तर्क-विशिष्टाद्वैतम्	,,
6	वेदान्तम् कृष्णमाचार्य-पारितोषिकम्	तर्क-वेदान्तः	,,
7	महाविद्वान् तिरुवळ्ळूरु श्रीनिवासराघवाचार्य पारितोषिकम्	विशिष्टाद्वैतवेदान्तः	,,

संख्या	पारितोषिकनामानि	पारितोषिकविषयः	पारितोषिकभाजः
8	रेजिमेंद्दार् एच्. कृष्णराव् पारितोषिकम्	द्वैतवेदान्तः	विद्वान् बाळेबैल् पद्मनाभाचार्यः
9	आर्कोट्टु भीमसेनराव्–गोदावरम्म श्रीवेङ्कटेश्वर नामाङ्कित पारितोषिकम्	,,	,,
10	लोकसेवानिरत श्रीमान् अंबळे अण्णय्यपण्डित पारितोषिकम्	स्मार्तप्रयोगः	विद्वान् नटेशघनपाठी
11	धर्मप्रवृत्त धर्माधिकारी नवीनम् रामानुजाचार्य पारितोषिकम्	वेदः	यथानियमं पारितोषिकाधिगमार्हाभावात्तथैव निक्षिप्तान्येतानि.
12	श्री कांची कामकोटिपीठसुवर्णहस्ताभरणम्	अद्वैतवेदान्तः	
13	धर्माधिकारी कुणिगल् रामशास्त्रिणां पारितोषिकम्	,, ...	
14	मुसाहेब् गङ्गाधरराव् सुवर्णाभरणम्	,, ...	
15	पटेल् हुच्चवीरेगौड सुवर्णाभरणम्	वेदान्तः	
16	बेळवाडी रामस्वामय्य सुवर्णाभरणम्	अद्वैतवेदान्तः	
17	राजकविभूषण एच्. लिङ्गराजअरसु पारितोषिकम्	कविता	

18	स्वास् ऋत्विक् गोमठम् श्रीनिवासजोस्य-पारितोषिकम्	वेदः-वेदान्तः	यथानियमं पारितोषिकाधिगमार्हाभावत्तथैवनिक्षिप्तान्येतानि.
19	धर्माधिकारी चक्रवर्तिअय्यङ्गार्य नामाङ्कित पारितोषिकम्	साहित्यम्-व्याकरणम्	
20	हेब्बळलु सुब्बय्य पारितोषिकम्	मीमांसा-धर्मशास्त्रम्	
21	श्री प्रेक्षानिधिस्वामिनां पारितोषिकम्	द्वैतवेदान्तः	

योगनरसिह्मार्यः,
विद्वत्परीक्षामहासभाकार्यदर्शी.

काञ्च्यां--श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

वैदिक ग्रन्थाः.

नं.	नाम	रू.	आ.
1	श्रीसूक्तभाष्यम्	0	4
2	पुरुषसूक्तभाष्यम्	1	0
3	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्.	3	0
4	सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	0	8

वेदान्त ग्रन्थाः.

नं.	नाम	रू.	आ.
5	शतदूषणी भा--1	4	6
6	शतदूषणी भा—2	3	12
7	शतदूषणी भा—3	3	12
8	शतदूषणी भा—4	3	12
9	भगवद्गीता प्रतिपदार्थविवरणसहिता.	2	2
10	भगवद्गीता-वरवरमुनि व्याख्यासहिता.	2	4
11	गीतार्थसंग्रहः-रक्षया सहितः.	0	6
12	तत्वनिर्णयः (शैववैष्णववादः).	0	4
13	सिद्धान्तचिन्तामणिः	0	12
14	पाराशर्यविजयः (प्रथमाध्यायप्रथमपादः).	4	0
15	वेदान्तविजयः [गुरुविद्याविजः, ब्रह्मविद्याविजयः, सद्विद्याविजयः, अद्वैतविद्याविजयः, परिकरविजयः] (यन्त्रस्थः)		
16	यतिलिङ्गसमर्थनम्	0	4
17	प्रपन्नपारिजातः	0	4
18	न्यायभास्करः (जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्)	1	8
19	भेदवादःतत्क्रतुन्याय विचारश्च.	0	4
20	दृश्यत्वानुमाननिरासवादःमोक्षकारणतावादश्च.	0	4
21	कार्याधिकरणवादः भा—1.	0	10
22	कार्याधिकरणवादः भा—2.	1	0
23	कार्याधिकरणतत्वम्	0	14
24	श्रीरामानुजसिद्धान्तसारः.	1	0
25	श्रुतितात्पर्यनिर्णयः (यन्त्रस्थः).		

मीमांसा ग्रन्थाः.

नं.	नाम	रू.	आ.
26	भाट्टरहस्यम्	1	8
27	मीमांसापादुका	0	7
28	मीमांसाकौस्तुभः भा—1.	1	4
29	मीमांसाकौस्तुभः भा—4.	1	6
30	मीमांसाकौस्तुभः भा—5.	1	6
31	सेश्वरमीमांसा	1	14

न्याय ग्रन्थाः.

नं	नाम	रू.	आ.
32	प्रामाण्यवादः	3	4
33	अवच्छेदकतानिरुक्ति	0	14
34	बाधगादाधरी	0	15
35	मूलगदाधरीये शब्दखण्डः.	1	4
36	उपाधिवादः गदाधरस्य.	2	0
37	गादाधरी चतुर्दशलक्षणी.	1	14
38	गादाधरी पञ्चलक्षणी	0	8
39	सिद्धान्तलक्षणम्	1	4
40	पक्षता-गादाधरी	1	8
41	व्युत्पत्तिवादः	2	8
42	సవ్యభిచారసామాన్య నిరుక్తిః	1	0
43	सामान्यनिरुक्तिः	0	12
44	पदवाक्यरत्नाकरः	2	8
45	సాధారణాసాధారణ [illegible]	1	0
46	तत्वचिन्तामणौ अवयवग्रन्थः.	1	0
47	सत्प्रतिपक्षग्रन्थः	0	14
48	शतकोटिः	0	6
49	शतकोठिखण्डनम् श्रीकृष्णताताचार्य वि.	0	6
50	शतकोठिखण्डनम् श्रीमदनन्ताचार्यवर्य कृतम्.	0	12
51	शतकोटिमण्डनम् विजयराघवाचार्य वि.	1	0

पाञ्चरात्र ग्रन्थाः.

नं	नाम	रू.	आ.
52	सात्वतसंहिता	2	8
53	ईश्वरसंहिता	7	8
54	पारमेश्वरसंहिता सव्याख्या.	10	0

सम्प्रदाय ग्रन्था.

नं	नाम	रू.	आ.
55	तत्वत्रयम्	0	4
56	मुमुक्षुप्पाडिरहस्यम्	0	4
57	श्रीवचनभूषणम्	0	8
58	श्रीवादिभीकरवैभवम् (सचित्रम्.)	0	6
59	श्रीवादिभीकरवैभवम् (चित्ररहितम्).	0	4
60	आचार्य चर्यामृतम्	0	8
61	[illegible]	0	2
62	அருளிச்செயல்ரஹஸ்யம்	0	4
63	[illegible]	0	2
64	సచ్చరిత్రరక్షా	0	12
65	ப்ரஹ்மவித்யா	1	8
66	விசிஷ்டாத்வைத ஸித்தாந்த ஸாரம்	0	2
67	தத்வமஸி	அச்சில்	
68	ஏகமேவாத்விதீயம் ப்ரஹ்ம	,,	

नं	नाम	रू.	आ.
69	வேதம்	2	0
70	மோக்ஷம்	0	2

आख्यायिकाः.

71	संसारचक्रम् भा 1	1	0
72	संसारचक्रम् भा 2	0	12
73	युगलांगुलीयम्	0	6
74	श्रीबदरिकाश्रमयात्रा वृत्तान्तः-	3	0

पुराण ग्रन्थाः.

75	काञ्चीमाहात्म्यम्	1	12
76	కాఞ్చీమాహాత్మ్యము	1	2
77	మ[illegible]పురమాహాత్మ్యం [illegible]		
78	महाभारते शान्तिपर्व (यन्त्रस्थः).		
79	हरिवंशे शेषधर्मः (यन्त्रस्थः)		

दिव्यप्रबन्ध व्याख्यान ग्रन्थाः.

80	முதலாயிரம் வியாக்கியானம் 1வது பாகம் பெரியாழ்வார் திருமொழி வியாக்கியானம்.	5	0
81	ஷெ 2 பாகம் பெருமாள் திருமொழி திருச்சந்த விருத்தம் திருமாலை, திருப்பள்ளியெழுச்சி, அமலனாதிபிரான், கண்ணிநுண் சிறுத்தாம்பு இவைகளின் வியாக்கியானம் (அச்சில்)	5	0
82	ஷெ 3வது பா. இதில் திருப்பாவை நாச்சியார் திருமொழி, இவற்றின் வியாக்யானங்கள் இருக்கின்றன.	5	0

कोश ग्रन्थाः.

83	लिङ्गनिर्णयभूषणम्	0	2

इतर ग्रन्थाः.

84	वाल्मीकिभावदीपः	1	0
85	विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्.	0	2
86	लक्ष्मीसहस्रनामस्तोत्रम्.	0	2
87	सुभाषितकौस्तुभः	0	4
88	सप्तभङ्गीतरङ्गिणी (जैनग्रन्थः).	0	10
89	सर्वदर्शनशिरोमणिः	0	3
90	भस्मधारणविचारः	0	2
91	परतत्वनिर्णय	0	2
92	पाञ्चरात्रोक्तालयाराधनविधिः.	0	4
93	Journal of P. B. Mutt Free.		
94	History of P. B. Mutt Free.		
95	यतिवन्दनसमर्थनम्	0	4
96	दुर्वादविधूननम्	0	8
97	ఏకాదశీశ్రాద్ధనిర్ణయః	0	12
98	एकादशीश्राद्धमीमांसा	0	4
99	बडबानलः	0	8

नं	नाम	रू.	आ.
100	अन्तर्व्यामिबहिर्व्यामि विचारः.	0	2
101	ऐकशास्त्र्यमीमांसा	0	7
102	[illegible]	0	2
103	सुदर्शनमीमांसा	0	10
104	क्रियाकैरवचन्द्रिका	2	8
105	श्रीवैष्णवमतदूषणोद्धार.	1	0
106	[illegible]	2	0
107	भोजनकुतूहलम् यन्त्रस्थः.		
108	श्रीभाष्यविमर्शनपरीक्षा.	0	6

हिन्दी भाषा की पुस्तकें.

नं	नाम	रू.	आ.
109	यतिराजवैभव	0	6
110	उपनयनगायत्रीमीमांसापरीक्षा.	0	6
111	चक्रधारणप्रमाणसंग्रह.	0	4
112	श्रीरामानुजसम्प्रदाय की प्राचीनता.	0	1
113	विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसारसंग्रहः.	0	1
114	चक्रधारण क्यों करना चाहिये.	0	1
115	सन्ध्यावन्दनाविधि	0	2
116	व्रतोत्सवनिर्णय	0	2
117	तत्वोद्बोधन	4	0
118	मिथ्याआक्षेपोंका निरास.	0	2
119	तिरुप्पल्लाण्डु	0	4
120	ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधि.	0	1
121	श्रीपराशरविशिष्टपरमधर्मशास्त्र.	0	12
122	वेदान्तरहस्य	0	4
123	श्रीशाण्डिल्य विशिष्टपरमधर्मशास्त्र.	0	12
124	तप्तमुद्राधारण पर निर्णयसिन्धुकारकारकाफैसला.	0	3
125	दिव्यदेशविवेचन	0	1
126	द्वन्द्वयुद्धसमीक्षा	0	12
127	वैदिकसर्वस्वकाविशेषाङ्क.	1	8
128	अद्वैतविवेचन	1	4
129	सत्यार्थप्रकाश और श्रीवैष्णवसम्प्रदाय.	0	6
130	श्रीभगवदाराधनविधिः.	0	2
131	तुलसीमाहात्म्यदीपिका.	0	4
152	पुरुषसूक्त (सटीक)		
133	श्रीसूक्त ,,		
134	ईशावास्योपनिषत् (सटीक).		

प्राप्तिस्थानम्—

श्रीसुदर्शनमुद्रायन्त्रालय,

CONJEEVARAM,
(*Madras.*)

